

USUSRET LIBURNIMA

SVEUČILIŠTE U ZADRU

Posebna izdanja
Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru
knjiga 2

Izdavač

Odjel za povijest Sveučilišta u Zadru

Odgovorni urednik

prof. dr. sc. Mithad Kozličić
ročelnik Odjela za povijest

Recenzenti

prof. dr. sc. Zdenko Brusić
prof. dr. sc. Slobodan Čače

Priprema za tisak

Marija Marfat

Oblikovanje korica

Ljubica Marčetić-Marinović

Tisak

Redak, Split

Naklada

300 primjeraka

CIP-Katalogizacija u publikaciji
Znanstvena knjižnica Zadar

94(398 Liburnija)

KURILIĆ, Anamarija

Ususret Liburnima : studije o društvenoj povijesti
ranorimske Liburnije / Anamarija Kurilić. - Zadar :
Sveučilište, Odjel za povijest, 2008. - 106 str. ; 21 cm. -
(Posebna izdanja Odjela za povijest Sveučilišta u Zadru)

Bibliografija. - Kazalo.

ISBN 978-953-7237-39-4

121003023

Anamarija Kurilić

USUSRET LIBURNIMA

Studije o društvenoj povijesti ranorimske Liburnije

Zadar, 2008.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
I. LIBURNI	9
Teritorij	9
Narod: etnička i jezična pripadnost	11
Događajna povijest	14
Gospodarstvo	21
Vjera i običaji	26
Literatura	30
Karte	35
II. OBITELJ U RANORIMSKOJ LIBURNIJI	37
Abstract	37
1. Uvod	38
2. Dosadašnja istraživanja obitelji	40
3. Obitelj i obiteljski odnosi u Liburniji na osnovi ranocarskih nadgrobničkih natpisa	52
3.1. Civilno stanovništvo Liburnije	55
3.2. “Viši sloj” Liburnije	62
3.3. Vojno stanovništvo Liburnije	65
3.4. Servilno stanovništvo Liburnije	69
4. Kategorije “no commemorator” i “se vivo/sibi”	71
5. Rezultati arheoloških istraživanja kao izvor za poznavanje obitelji antičke Liburnije	73
6. Zaključak	77
Literatura	79
Summary	84
Prilozi	85
III. OBITELJSKA STRUKTURA I OBITELJSKI ODNOSI U RANORIMSKOJ LIBURNIJI: OBITELJI LIBURNISKOJ “VIŠEG SLOJA”	87
Naknadne napomene i popis literature	95
IV. KAZALO IMENA I POJMOVA	99

PREDGOVOR

Knjiga je namijenjena studentima i svima onima koje zanimaju teme iz antičke socijalne povijesti. Budući da je ta tematika preopsežna za samo jednu knjigu, težište je zadržano na obitelji i društvenoj strukturi Liburna.

S narodom Liburna čitatelja se upoznaje kroz I. poglavlje, gdje se sažeto izlažu recentne spoznaje o njihovu teritoriju i životu. Kako bi se izbjeglo prekomjerno nagomilavanje literature i bilježaka, citiraju se uglavnom najnovija relevantna djela u kojima se ujedno nalazi i starija literatura; naravno, po potrebi se citiraju i starija kapitalna djela.

Tekstovi iz II. i III. poglavlja koji se prenose iz drugih publikacija zadržani su uglavnom u onakvom obliku u kakvom su tiskani, te je prikazana i njihova prvotna paginacija; ipak, povremeno su obavljene izmjene u grafičkom izgledu (poput grafikona koji su ovdje tiskani u boji, iako su bili crno-bijeli u izvornoj objavi) ili određene dopune i/ili ispravke koje je autorica smatrala nužnima unijeti s obzirom na nove spoznaje do kojih se došlo u međuvremenu. Također, sustav pisanja bilježaka je ujednačen, čime se u pojedinim radovima mijenja izgled bilježaka, no ne i njihov sadržaj.

I.

LIBURNI

Teritorij

Prema Plinijevu tekstu “Arsiae gens Liburnorum iungitur usque ad flumen Titium“ (*N. h.* 3, 139; usp. i 141), Liburni su nastavali kopneni i otočni prostor između rijeke Raše (*Arsia flumen*) na sjeveru i rijeke Krke (*Titius fl.*) na jugu (Karta 1). Na sjeveru su graničili s narodom Histra na Istarskom poluotoku, i ta je granica, po svoj prilici, tekla od ušća Raše, prateći njen tok do Čepićkog jezera (tj. polja), i zatim dalje na sjever uz Boljunčicu sve do njenog izvora. Dalje je granicu teško precizno odrediti, no zacijelo je sav masiv Učke pripadao Liburnima. Odandje, dalje na jugoistok, iza planinskih masiva Učke, Gorskog kotara i Velebita, Liburni graniče s Japodima, koji su svojevremeno, najmanje barem jednom, i to tijekom kasnog predrimskog doba (u 3. st. pr. Kr.) stekli posjede na primorskoj strani Velebita (u Kvarnerskom zaljevu i Podgorju). Po Pliniju, granicu između Japoda i Liburna činila je rijeka Telavij (*N. h.* 3, 140: “flumen Telavium quo finitur Iapudia“), tj., Tedanij, čije ušće Ptolomej (*Geogr.* 2, 16, 2) smješta između gradova *Lopsica* (Sv. Juraj južno od Senja) i *Ortopla* (Stinica kod Jablanca) (Karta 2). Tu rijeku možemo identificirati sa Žrnovnicom, danas kratkim vodotokom, ali nekada moćnim vrelom. Japodski izlazak na more zacijelo nije bio dugoga trajanja, i zacijelo nije ostavio velikog traga u etničkoj strukturi stanovništva. Prostor je arheološki još nedovoljno istražen, ali sudeći po ono malo što je poznato, podvelebitsko je primorje tijekom starijeg željeznog doba pripadalo liburnskoj kulturnoj skupini (S. ČAČE, 2007, 71).

Na prostoru oko izvora rijeka Zrmanje i Une, Liburni su graničili s Ditionima, a s Delmatima preko rijeke Krke, no ne na samoj rijeci, već, barem u ranocarskom rimskom razdoblju, obuhvaćajući i dio teritorija na njenoj lijevoj obali, koji su pripadali teritorijima Skardone (*Scardona*, dan. Skradin),

Varvarije (*Varvaria*, dan. Bribir) i Burnuma (*Burnum*, dan. Ivoševci kod Kistanja) (S. ČAČE, 2006, Map 5).¹

Ravni kotari, najplodniji dio istočne obale Jadrana, udomio je niz istaknutih liburnskih zajednica, kao što su npr. *Iader* (današnji Zadar), *Aenona* (dan. Nin), *Nedinum* (dan. Nadin), *Asseria* (dan. Podgrađe kod Benkovca), *Varvaria*, itd.² *Iader* je već najkasnije od 4. st. pr. Kr. bio najznačajnija zajednica u Liburniji, s ulogom hegemonu barem na području današnje Sjeverne Dalmacije, ako čak ne i većem broju drugih manjih liburnskih zajednica (usp. S. ČAČE, 2006, 70-71 i Map 3), i stoga ne bi trebalo čuditi što je ondje nastala i jedina rimska kolonija na tlu Liburnije.

Granice teritorija liburnskih zajednica znale su biti predmetom sporova. Iako o njima svjedoče tek latinski međašni natpisi iz ranog carskog perioda, nema mjesta sumnji u to da su takve vrste sporenja postojale i prije uspostave rimske vlasti. Poznati su međaši koji definiraju granice između teritorija Aserije i Korinija, Aserije i Sidrone, Aserije i Alverije, kao i one između Korinija i Nedinuma, Korinija i Ansija, ili pak Ortoplina i ličkih Parentina. K tomu, jedan natpis svjedoči i o međi između privatnog imanja i burnumskih *prata legionis* (CIL 3, 13250).³

¹ Za granice Liburnije, v. R. MATIJAŠIĆ, 2006, 82-83 i S. ČAČE, 2007, 69 i dalje.

² Za zajednice Liburnije, v. od novijih radova: R. MATIJAŠIĆ, 2006 i S. ČAČE, 2006; usp. A. STARAC, 2000.

³ Za međaše u Liburniji, v. S. ČAČE, 2001, 19 i d.; ISTI, 2006, 74 i d.; J. J. WILKES, 1976, 258 i d.; ISTI, 1969, 105, 202, 211-214.

Narod: etnička i jezična pripadnost

Etnogeneza Liburna dovršena je približno u vrijeme oko prijelaza 2. na 1. tisućljeće prije Krista (odnosno, na prijelazu kasnog brončanog u starije željezno doba), a najkasnije početkom 1. tisućljeća, budući da ih antički pisci imenom spominju već u vezi s događajima iz početka 8. stoljeća pr. Kr. (v. dalje, str. 14-15). Njihov razvoj kontinuirano traje sve do potpune romanizacije.⁴ Zbog uspostave rimske vlasti i uvođenja, a zatim i prevladavanja, rimskih običaja, starosjedilački običaji nisu nestali; naprotiv, arheološka svjedočanstva i natpisi iz perioda rane rimske vlasti svjedoče o preživljavanju domaćih tradicija u kultovima, imenima, stambenim navikama, i dr.⁵ Stoga, govoriti o Liburnima ranoga rimskog doba, često znači govoriti i o njihovim običajima nastalima još u predrimskom razdoblju.

Sudeći prema samosvojnoj željeznodobnoj materijalnoj kulturi, vijestima starijih antičkih pisaca, te skromnim jezičnim ostacima (sačuvanima poglavito u imenima osoba, božanstava i mjesta iz ranoga rimskog razdoblja), Liburni se jasno izdvajaju od narodâ južno od Krke, a pogotovo od narodâ iz jugoistočnog Ilirika. Osobito veliki doprinos razumijevanju njihove etničke pripadnosti dala je analiza prostorne distribucije imena osoba. R. Katičić je s pravom izdvojio zasebne imenske skupine: sjevernojadransku, srednjodalmatinsku, jugoistočnu (ilirsku), panonsku i keltsku. Iako imena sama za sebe, bez analize gramatike, sintakse i drugih svojstava nekog jezika, ne mogu biti sigurni pokazatelji jezično-etničke pripadnosti njihovih nositelja, svaka od ovih imenskih skupina najvjerojatnije je ipak obuhvaćala zasebne etničko-jezične skupnosti, što odlično ilustrira keltsko imensko područje, naseljeno etničkim Keltima i keltiziranim starosjediocima. Nositelji imena jugoistočno-ilirske imenske skupine jedini se poistovjećuju s Ilirima, a njima su u određenoj mjeri srodna i srednjodalmatinsko te panonsko imensko područje. Međutim, Liburni, jednako kao i ostali narodi sjevernojadranskog imenskog područja (Histri i Veneti, te žitelji područja oko Iga kod Ljubljane) izrazito se razlikuju od triju prethodno navedenih, pa ih se ne može smatrati narodima ilirske jezične i/ili etničke skupine.⁶ Kako je već

⁴ Za etnogenezu Liburna i njihov razvoj kroz cijelo željezno doba, v. S. DIMITRIJEVIĆ - T. TEŽAK-GREGL - N. MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, 1998, 194 -195, 205-207, 212-215, i osobito 306-318 te 349-358; Š. BATOVIĆ, 1987, 339-390; usp. i S. ČAČE, 2006, 68 i d.; M. ŠAŠEL KOS, 2005, 183.

⁵ O nekima od tih prežitaka bit će riječi u nastavku teksta u ovome poglavlju, a o drugima u sklopu rasprava u II. i III. poglavlju.

⁶ Za imenska područja i značenje proučavanja imena za određivanje jezične i etničke pripadnosti, v. R. KATIČIĆ, 1976, 179 i dalje (za sjevernojadransko područje: 179 i d., 182-183); usp. i sažeti pregled kod M. ŠAŠEL KOS, 2005, 228-231.

spomenuto, neki od starijih antičkih pisaca (Pseudo-Skilak iz 4. st. pr. Kr. i Pseudo-Skimno iz 2. st. pr. Kr.) jasno ih razdvajaju od Ilira; kad ih kasniji pisci - poput Apijana - nazivaju "Ilirima", tada ih oni time označavaju samo kao stanovnike pokrajine Ilirik, te se u tim vijestima ne smije nalaziti ikakavo etničko opredjeljivanje.⁷

Sjevernojadransko imensko područje, kojemu, kako je već rečeno, pripadaju i Liburni, razlikuje se od susjednih ne samo izborom specifičnih osobnih imena (npr. imena koja počinju na *Volt-*) već i uporabom kompleksnijeg imenskog obrasca: jedino narodi ovog imenskog područja uz osobno ime (i patronimik), rabe još i kolektivno ime koje se obično tumači kao obiteljsko ime, ili prezime ili svojevrsni parnjak latinskom gentiliciju. Pojava ovog imenskog elementa nije, kako se dugo smatralo, posljedica romanizacije, već neovisnog, autohtonog razvoja kod ovih sjevernojadranskih naroda. O tomu jasno svjedoči njegova pojava na paleovenetskim natpisima, ali i uporaba sufiksâ (poput *-icus*, *-ocus*, *-is*) kakvi se ne javljaju u rimskom sustavu imenovanja. Kreacija tog imenskog elementa odraz je potrebe u društvu za dodatnim razlikovanjem njegovih pripadnika. Može se pretpostaviti da su to društva koja su organizirana na teritorijalnom načelu, i to najvjerojatnije kao demokratski savezi gradova. Stanovništvo svoj osjećaj pripadnosti zajednici temelji na svijesti o građanstvu, a ne više (samo) o krvnosrodničkoj povezanosti. Urbana naselja su javna, kulturna, obrambena i sudbena središta okolnih zajednica koje im gravitiraju, i u njima se odvijaju djelatnosti od zajedničkog interesa. Sva tri naroda sjevernojadranskog imenskog područja bila su već gusto premrežena sustavom urbanih ili barem proto-urbanih središta i prije uspostave rimske vlasti i nastanka rimskih gradova. Povremeno se u takvim središtima okupljalo svo pripadajuće stanovništvo, i tom prilikom, osobito u onim savezima čije stanovništvo pripada istoj etničkoj skupini, a pogotovo u onima u kojima se javlja ograničeni broj osobnih imena, nužno se javlja i niz osoba istog imena i patronimika. Jedini način za njihovo razlikovanje je dodatni imenski element, koji će zatim postati nasljedno ime kolektivnog karaktera. To je ime moglo nastati iz patronimičkog naziva zajednice porijekla (sela ili sl. koje pripada teritoriju grada-središta), iz očeva imena, obiteljskog nadimka, ili nečeg trećeg.⁸

⁷ Pregledni prikaz razlika pri etničkom i teritorijalnom označavanju Liburna i Ilira daje M. ŠAŠEL KOS, 2005, 223 i d., osobito 237. Za uporabu izraza "Iliri" i "ilirski" kod antičkih pisaca usp. još i npr. R. KATIČIĆ, 1976, 154 i dalje.

⁸ Za obrasce imenovanja u ranorimskoj Liburniji i pojavu kolektivnog imena, v. A. KURILIĆ, 1999, 107 i d., osobito 112 i dalje. Za razvoj (proto)urbanih središta u (južnoj) Liburniji (ali, s modelom koji se može primijeniti i na ostale dijelove Liburnije), v. S. ČAČE, 2006, 68 i dalje.

Bliskost imenskih sustava Veneta, Histra i Liburna čini ideju njihove jezične i etničke srodnosti vrlo privlačnom (usp. i R. KATIČIĆ, 1976, 183). Međutim, prema trenutno raspoloživim podacima ne može se sa sigurnošću tvrditi da narodi sjevernojadranskog imenskog područja pripadaju jednom zajedničkom jezičnom i/ili etničkom stablu (onako kako se može npr. za Tauriske i Skordiske reći da su Kelti, a za Breuke i Mezeje da su Panoni, ili za Ardijejce i Labeate da su Iliri), pa im i zato nije moguće nadjenuti neki zajednički nazivnik precizniji od “sjevernojadransko imensko područje”. Ne držim, stoga, ispravnim narode ove skupine - osim samih Veneta - nazivati “venetskima”, a čitavo sjevernojadransko imensko područje “venetskom provincijom”, kako se to može naći kod nekih autora (v. npr. J. WILKES, 2001, 83, 87, 91 i d.), jer to, između ostaloga, implicira određenu podređenost ostalih naroda Venetima.

Vlastita imena Liburna potvrđena su za sada samo na latinskim natpisima ranorimskog razdoblja i najstarije potvrde potječu iz sredine 1. st. pr. Kr.,⁹ dok većina pripada ranocarskome dobu (iz prvih dvaju stoljeća po Kristu):

- osobna imena: C(a)eunus/-a (17 potvrda), Turus (9+3?), Aetor (9), O(e)plus/-a (7+2?), Voltisa (8), Volsus (3+3?), Aeta (5), Volso(u)nus/-a (4+1?), Volses (4), Aplus (3+1), Volso (3+1?), Opiavus (3), R(a)ecus (3), Vescleves(?) (3), (H)oia (2+1?), Voltimes(?) (2+1?), Germus (2), Hospos(?) (2), Hosti(i)dux (2), Sextus (2), Clenus (1+1?), Titua (1+1?), Titus (1+1?), Acirrius (1), Apulus (1), Camines(?) (1), Clausus (1), Clesta (1), Colatina (1), Dumma (1), Fata (1), Granp(icus?) (1), Labia(v)us(?) (1), Lambicus (1), Loiscus (1), Menda (1), Novens(?) (1), Picusus (1), Plaetor (1), Potisus (1), Toruca (1), Vadisa(?) (1), Venetus (1), Volaesa (1), Volscus (1), Volt[—](?) (1?), i Zuprio(?) (1);

- kolektivna imena: Vadicus/-a (3+1?), Moicus/-a (1+2?), [?]azicicus(?) (2), Curticus (2), Passienus/-a (2), Suioca (2), Viniocus/-a (2), Mamaester(?) (1+1?), Acaica (1), Boninus (1), Camunia (1), Cliticus(?) (1), Lastimeis (1), Malavicus (1), Marica (1), Oplinocus (1), Oplica (1), Pasina (1), Patalius (1), Titamoca (1), Tresina (1), i Zupri[cus(?) (1).¹⁰

Velika većina ovih imena, osobito ona najčešća, ne javlja se drugdje u Iliriku, i mogu se smatrati ili imenima tipičnima isključivo za Liburne (npr. Aetor, Aeta, Ceunus/-a, Voltisa, kao i gotovo sva kolektivna imena) ili tipičnima za cijelo sjevernojadransko imensko područje (Hostidux, Vescleves, Volses, Volsus, itd.).

⁹ Moguće je da se muško ime Ceunus javlja i na jednom natpisu iz Bribira koji se datira u 2. st. pr. Kr. pisanom na grčkom alfabetu; v. B. KUNTIĆ-MAKVIĆ, 1998, 243 i d.; usp. i A. KURILIĆ, 1999, 94.

¹⁰ Za domorodačka liburnska imena više v. kod A. KURILIĆ, 2002.

Događajna povijest

Događajna povijest Liburna poznata je tek iz nekoliko manjih epizoda koje bilježe sukobe i drugovrsne odnose, kako s njihovim neposrednim susjedima, tako i s Grcima i Rimljanima. Najstarije vijesti o odnosima Liburna pripadaju razdoblju tzv. liburnske talasokracije Jadranom, pa čak i izvan njega - u Jonskome moru. Prema Strabonu, autoru Augustova doba, Liburni su u 8. st. pr. Kr. vladali i Krfom (*Corcyra*), sve dok ih 735. godine odatle nisu istjerali korintski kolonisti pod vodstvom tiranina Hersikrata. Daljnji gubitak liburnskih udaljenih posjeda opisuje i vijest koju prenosi Apijan, pisac iz 2. st. po Kristu: starosjedoci Dirahija (*Dyrrhachium*; dan. Drač u sj. Albaniji) su uz pomoć korintskih kolonista s Krfa prije 627. godine istjerali Liburne iz svog grada, preimenovavši ga u Epidamno (*Ill.*, 2, 3, 9; usp. i *Bell. civ.* 2, 39). Obje ove vijesti svakako impliciraju oružani sukob između Grka i Liburna, kao i grčku pobjedu nad Liburnima. Osnutak grčkih kolonija na hrvatskom dijelu Jadrana sigurno nije doprinijeo smirivanju odnosa. Sljedeća konfrontacija Liburna i Grka zabilježena je na otoku Hvaru: u Starome Gradu na Hvaru (grčka kolonija *Pharos*) pronađen je ulomak natpisa (tropeja) koji obilježava pobjedu nad Liburnima iz Zadra (*Iadasionoi*) i njihovim saveznicima (*CIG* 2, 1837c). Točan datum tog poraza nad ovim liburnskim snagama još je predmetom rasprava: svi se slažu da taj događaj pripada 4. st. pr. Kr., ali neki vjeruju da ga treba povezati sa sukobom koji su grčki kolonisti vodili već u prvoj godini po osnutku kolonije (384./383. g. pr. Kr.), a koji je prilično detaljno opisao Diodor Sikulski (XV, 15, 14, 2), dok drugi misle da se tropej ipak odnosi na jedan drugi sukob, koji se je mogao dogoditi koje desetljeće nakon prvoga.¹¹

Čini se da je nakon toga uspostavljena određena ravnoteža snaga između Grka i Liburna, pri čemu Liburni kontroliraju svoj dio Jadrana otprilike do ušća Krke, a južnije od njega Grci (i to, prije svega Isejci). U tom smislu se tumači i nepostojanje grčkih kolonija sjevernije od Ise i Farosa, kao i svetište heroju Diomedu na rtu Ploča kod Rogoznice, smješteno nešto južnije od ušća Krke, a koje je bilo zadnja točka pod isejskom kontrolom prije ulaska u liburnske vode.¹²

¹¹ Opsežno o tim događanjima v. kod B. KIRIGIN, 2004, 82-88, a osobito 88; S. ČAČE, 1994, 48-52; usp. još i B. KUNTIĆ MAKVIĆ - A. RENDIĆ MIOČEVIĆ, 1996, 40, 43 (kat. br. 1); M. SUIĆ, 1981, 127 i dalje. Glede liburnskog vladanja Korkirom, S. Čače (2002, 84 i d., i osobito 96), ukazuje na postojanje nekoliko inačica vezanih uz tradiciju o osnutku Korkire, a od kojih ih samo jedna, ona Strabonova, smješta u tu priču; stoga je, prema njemu, nesigurno koliko je autentično to njihovo spominjanje u ovom kontekstu. Smatra da nije isključeno da su u najstarijim predajama vezanima uz osnutak Korkire bili prisutni neki barbari, koji su tek kasnije (usljed njihove uloge na Jadranu u 6. i 5. st. pr. Kr.) nazvani Liburnima. Čače napominje da se iste napomene mogu uputiti i prema predaji o Liburnima u Epidamnu.

¹² Usp. S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2002, 486.

Rimski prodor na istočnu obalu Jadrana zabilježen je kroz brojne sukobe i ratove protiv domorodačkih naroda: Histra (pokorenih 177. pr. Kr., odnosno 129. g. pr. Kr.), Ilirskog kraljevstva (pokorenog 168. g. pr. Kr.), Japoda (pokorenih 35. g. pr. Kr.), te Delmata, protiv kojih se ratovalo od sredine 2. st. pr. Kr. pa sve do slamanja tzv. Panonsko-delmatskog ustanka 9. g. po Kristu,¹³ ali Liburni nisu nikad sa sigurnošću zabilježeni kao protivnici rimskoj sili.¹⁴ Doduše, već ih se krajem 4. st. pr. Kr. (302. g.) spominje kao zloglasne gusare (Liv., 10, 2), zbog čega će im i krajem 1. st. pr. Kr. Oktavijan oduzeti brodovlje (v. dalje, str. 25-26).

G. Sempronije Tuditan je 129. g. pr. Kr., kad je bio konzulom, ratovao protiv nekih naroda na istočnoj obali Jadrana i u njegovom zaleđu (Histra, Tauriska i Japoda) i pokorio ih je. Plinije jedini bilježi Tuditanovo pokoravanje Histra (*N. h.*, 3, 129), i to ovim riječima: "Tuditan, koji je pokorio Histre, zapisao je na svom kipu: Od Akvileje do rijeke Krke 1000 stadija." Na osnovi te rečenice, pomišljalo se na to da je Tuditan morao pokoriti i Liburne (ili ih barem diplomatskim putom podvrgnuti rimskoj vlasti) da bi stigao do njihove granične rijeke. Međutim, niti ovdje, ali niti u ostalim vijestima koje bilježe Tuditanovo djelovanje na ovim prostorima, nema ni naznake njegovih ratnih djelovanja protiv Liburna. Kakva god da je bila priroda njihove interakcije, značajno je za daljnji odnos Rimljana i Liburna to da se oni od tada spominju kao rimski saveznici.¹⁵

Područje Liburnije više je puta poslužilo kao uporište za ratne operacije protiv drugih naroda. Najranije vijesti o tomu datiraju već s početka 1. st. pr. Kr., i to možda već iz 87. g. (Sula), 84. g. (Cina i Karbon), te oko 78.-76. g. pr. Kr. (Koskonije). Naime, prema jednoj vijesti kod Eutropija (5, 7), pomislilo bi se da je Sula 87. g. ratovao između ostalih i protiv Delmata; ipak, većina suvremenih autora smatra da je Eutropije pogreškom napisao *Delmatae* umjesto *Dentheletae*. No, ukoliko greške ipak nije bilo, smatra se da je Sula u taj pretpostavljeni pohod protiv Delmata stigao preko Jadrana, i to upravo preko Liburnije. Koju godinu kasnije, prema Apijanu (1.77.354-1.78.358), Liburnija je trebala poslužiti kao vježbalište za vojsku koju su L. Kornelije Cina i Cn. Papirije Karbon pripremali za sukobiti se sa Sulom. Moguće je da je taj pothvat čak i djelomično bio uspio, ali ga je zaustavio niz nesretnih okolnosti (nevrijeme na moru, nezadovoljstvo vojnika, Cinina smrt). Kad je Gaj Koskonije 78. g. prešao Jadran da bi uspješno ratovao protiv Delmata i tom prilikom od njih oduzeo Salonu, vrlo vjerojatno je to učinio preko Liburnije.

¹³ Za sažeti prikaz rimskog ratovanja na istočnoj obali Jadrana usp. npr. M. SUIĆ, 1981, 134 i d.; usp. i M. ŠAŠEL KOS, 2005, *passim* (za ratovanje do 33. g. pr. Kr.).

¹⁴ Usp. i M. ŠAŠEL KOS, 2005, 324, 537.

¹⁵ Opširnije o Tuditanovom djelovanju v. M. ŠAŠEL KOS, 2005, 321 i d., 538.

M. Terencije Varon, koji je zabilježio da je osobno bio u Liburniji (*Res rustic.*, 2, 10, 8), možda je ondje bio upravo pod Koskonijevim zapovjedništvom. Nedavno se je pojavilo mišljenje da su Rimljani tom prilikom nagradili Liburne za njihovu potporu i odanost, odnosno savezničko ponašanje, time što su u njihove ruke predali Promonu, koja je možda izvorno bila delmatski grad (iako će ju kasniji izvori uvijek nazivati liburnskom).¹⁶ Međutim, Promonu je teško definirati kao “izvorno delmatsku” stoga što delmatska ekspanzija s matičnih područja u kraškim poljima srednjodalmatinskog zaleđa (Livanjsko, Duvanjsko, Kupreško i Livanjsko polje) započinje relativno kasno - otprilike pred sredinu 2. st. pr. Kr.,¹⁷ tako da Promona može biti tek delmatska svježa stečevina! Pred-delmatske zajednice koje su ovdje živjele možda su bile srodnije Liburnima nego Delmatima; tako npr. Plinije (*N. h.*, 3, 139) za Buline kaže da su dio liburnskog naroda.¹⁸ Bulini su prema Pseudo-Skimnovoju Periegezi (369 i d.) narod koji se dodiruje Liburna, pa ih se može smjestiti upravo na drugu stranu rijeke Krke, i to u zaleđu Hilâ koji nastavaju Hilički poluotok (između Šibenika i Trogira).¹⁹ Prema tomu, vjerojatnijim se čini da je cijeli ovaj prostor bio na udaru ekspanzionističkih težnji i Delmata i Liburna nad neovisnim manjim zajednicama; osvajanje bilo koje od njih ne mijenja nužno etničku pripadnost, ali svakako mijenja političku vlast.²⁰

U vrijeme Cezarova prokonzulata Ilirikom, najvjerojatnije 50. g. pr. Kr., Delmati su, zajedno s još nekim iliričkim narodima, Liburnima oduzeli Promonu, na što su Liburni zatražili pomoć od Cezara. On je pokušao situaciju srediti najprije diplomatskim naporima, ali kad su se oni pokazali neuspješnima, poslao je snažne vojne snage, koje su Delmati porazili do “zadnjeg čovjeka” (*App. Ill.*, 12, 34). Te su vojne snage zacijelo bile sastavljene od udruženih liburnskih i rimskih jedinica (možda detašman XV. legije?). Cezar nije nastavio rješavati ovu situaciju, jer se je, kako kaže Apijan, morao usredotočiti na građanski rat protiv Pompeja.²¹

Dio ratnih operacija u sklopu građanskog rata Cezara protiv Pompeja odigrao se upravo na Jadranu, a neke od njih i na liburnskom dijelu Jadrana. Iako će se u konačnici Cezarove snage pokazati pobjedničkim, prostor Ilirika kao da je bio uklet za Cezara. Osim ovog velikog poraza, njegove su snage još dva puta bile žestoko poražene: jednom kod otoka Krka, a drugi put kod Sinodija, nedaleko zlosretne Promone.

¹⁶ M. ŠAŠEL KOS, 2005, 311 i d., 345-346, 534 i d.; za Varonov boravak u Liburniji, v. ISTO, 294. Za Koskonijevu predaju Promone Liburnima, v. S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2006, 41; M. ŠAŠEL KOS, 2005, 313.

¹⁷ Za Delmate, v. M. ŠAŠEL KOS, 2005, 292 i dalje.

¹⁸ Usp. M. SUIĆ, 1981, bilj. 16 na str. 89-90.

¹⁹ Usp. M. SUIĆ, 1981, 123 i dalje.

²⁰ Slično za Promonu i Buline S. ČAČE, 1993, 10 i dalje.

²¹ S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2006, 41; M. ŠAŠEL-KOS, 2005, 63, 345-346.

U proljeće 49. g. pr. Kr. Cezarove snage bile su teško poražene u bitci kod Krka. Ondje je, na poluotoku Bejavcu, Pompejeva flota pod zapovjedništvom Marka Oktavija blokirala Cezarove snage pod vodstvom Gaja Antonija. Cezarove pomorske snage, kojima je zapovijedao P. Kornelije Dolabela, nisu im mogle biti od pomoći jer je flota najvjerojatnije već bila uništena od Pompejevih snaga; tako su pompejevci stekli 40 brodova, od kojih je većina bila liburnska. Cezarove kopnene snage (pod vodstvom Minucija Bazila i Salustija Krispa) nastojale su pomoći Antonijevima, te su mu dostavile na brzinu sagrađene splavi. Dio vojnika se tako uspio izvući iz opsade, no dio je upao u podmorske zamke i, nakon herojskog otpora, poginuo do zadnjeg čovjeka, a sam Antonije se predao neprijatelju. Cezarovo koncentriranje snaga na sjevernom Jadranu, i to prvenstveno u kvarnerskom području, trebalo je poslužiti kao stvaranje obrambene linije protiv nesmetanog prolaska Pompejevih snaga i njihovog iskrcavanja u Italiju. Ovim je porazom taj plan propao, no, Cezarove pristalice uspjele su popraviti situaciju na jadranskom području pobjedom kod Salone (49. g.) i Tauride (47. g.).²²

Cezarovom pobjedom nad Pompejem kod Farsala 48. godine nije dovršen i sam građanski rat; sam Pompej bježi i nastoji regrupirati svoje snage. Na Jadran se vraća M. Oktavije, pobjednik kod Krka, a Cezar u Ilirik šalje Q. Kornificija sa zadaćom stabiliziranja stanja u pokrajini. I, iako je nakratko bio otklonio Oktavijevu opasnost uz pomoć jadertinskih brodica koje su čak uspjele razbiti njegovu flotu i zarobiti nešto brodova,²³ Kornificije nije bio osobito uspješan, te mu 48./47. g. pr. Kr. Cezar šalje u pomoć A. Gabinija s većim brojem vojnika (bilo svježe unovačenih oko 3.000 konjanika i 15 kohorti, tj. oko 7.500 pješaka, bilo dvije legije s nešto manjim brojem konjanika). Gabinije je tu pomoć najvjerojatnije doveo pomorskim putem, i to iskrcavši se u Zadru, i zacijelo je usput, na putu za Salonu, osvojio i neka delmatska uporišta, među kojima možda i Promonu (naime, Apijan, kada govori o Oktavijanovom ratovanju kod Promone 34. g. pr. Kr., kaže da su je prije toga Delmati bili ponovno osvojili [*Ill.*, 25, 72]). Međutim, Delmati su ga kod Sinodija (Balina glavica kod Drniša, nedaleko od Promone) napali iz zasjede i teško porazili; rimske su snage tada pretrpjele velike gubitke koji su uključivali i neuobičajeno visok udio dočasničkog i časničkog kadra (sastavljač *Aleksandrijskog rata* spominje više od 2.000 vojnika, 38 centuriona i 4 tribuna [*Bell. Alex.*, 43, 3]),

²² Ratne operacije građanskoga rata između Cezarovih i Pompejevih snaga koje su se odvijale na hrvatskom dijelu Jadrana iscrpno je obradio S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2000; o bitci kod Krka detaljno raspravlja na str. 35 i d. (za položaj na kojemu su bile blokirane Antonijeve snage, str. 56).

²³ S. ČAČE, 1999, 78; ISTI, 1993, 23; Jadertini su nedvojbeno domorodački žitelji Zadra, a ne rimski građani nastanjeni u Zadru (tj. *conventus civium Romanorum*) (ISTO, 24 i dalje). Ti isti liburnski Jadastini/Jadertini javljaju se i na natpisu iz Solina, koji bilježi Cezarov preskript iz 56. godine (ISTO, 26 i d.; ISTI, 1999, 75-76).

te bojne znakove, koje je tek Oktavijan uspio vratiti (App., *Ill.*, 25). Sam Gabinije se uspio povući u Salonu, gdje je ubrzo umro od bolesti. Taj je poraz ostao bolna točka, sve dok Oktavijan nije pobjedom nad Delmatima, a osobito osvajanjem Promone i povratom bojnih znakova oduzetih Gabiniju, uspio sprati sramotu nanesenu njegovu poočimu Cezaru.²⁴

Liburni su u ovim sukobima najvjerojatnije pružali pomoć kao rimski saveznici; liburnsko brodogradništvo nalazi se u sastavu Cezarove flote pod Dolabelinim zapovjedništvom, ali će po njegovu porazu prijeći u sastav Pompejeve mornarice. Teritorij Liburna je zacijelo i sada, ali i tijekom Gabinijevih aktivnosti, poslužio kao sigurno uporište Cezarovim snagama. Saveznički odnos Liburna prema Rimljanima potvrđen je i navodom o stalnoj odanosti Jadasina rimskoj republici (*Bell. Alex.*, 42, 3). Ipak, to nije spriječilo Oktavijana da im 35. g. pr. Kr. oduzme brodove kao kaznu zbog njihovih gusarskih aktivnosti (App., *Ill.*, 16, 47).²⁵ Liburnske su lađe pružile sigurnost Oktavijanu u bitci kod Nauloka 36. g., a zatim su se iskazale i kod Akcija 31. godine pr. Krista.²⁶ L. Tarija Rufa (*cos. suff.* 16. g. pr. Kr.), za kojega Plinije (*N. h.* 18, 37) kaže da se je vojničkim uspjesima uspio izdići iz vrlo niskih društvenih krugova sve do konzulata, smatra se za najranijeg Liburna koji je dosegnuo konzulat, a taj njegov uspjeh se povezuje upravo uz sudjelovanje u bitci kod Akcija, odlučujućoj za daljnju sudbinu rimske države, u kojoj je sudjelovao kao zapovjednik dijela Oktavijanove flote.²⁷

Prilikom izbijanja tzv. Panonsko-delmatskog ustanka 6. g. po Kristu, Liburni su vjerojatno također pružali savezničke vojne usluge rimskoj, a ne pobunjeničkoj strani. Tomu u prilog govore natpisi *CIL* 3, 3158 koji spominje Gaja Julija Etora, odlikovanoga od cara Tiberija zbog zasluga u *bello Delmatico*, te natpis iz Nadina (*ILJug* 208 = *AE* 1950, 1) centuriona u *cohors I Liburnorum*.

Odnosi Liburna sa susjednim narodima također su bili povremeno obilježeni sukobima i nesuglasicama. Uz već spomenuto sporenje Delmata i Liburna oko pograničnog grada Promone, vrlo je vjerojatno da su sporovi izbijali između Liburna i Japoda oko vode i ispaše na Velebitu. Japodi su čak, sudeći prema napomenama kod Strabona i Plinija, ali i na osnovi arheoloških svjedočanstava, kratko vrijeme (otprilike na prijelazu 3. na 2. st. pr. Kr.) bili oduzeli Liburnima dio priobalja u Hrvatskom primorju i sjevernom dijelu podvelebitske obale, i sami zavladaali njime.²⁸ Nisu poznati sporovi između

²⁴ Vrlo iscrpno o Gabiniju i porazu kod Sinodija v. kod S. BILIĆ-DUJMUŠIĆ, 2000, 181 i d.; usp. i M. ŠAŠEL-KOS, 2005, 347 i dalje.

²⁵ V. npr. S. ČAČE, 1993, 32; J. WILKES; 2001, 200.

²⁶ S. PANCIERA, 2006, 1245 i dalje. Za liburnske brodove, v. dalje, str. 26.

²⁷ M. SUIĆ, 1981, 255; J. J. WILKES, 1969, 330 i dalje.

²⁸ M. ŠAŠEL KOS, 2005, 104-105.

Histra i Liburna, pa je moguće da je granica među njima bila stabilna, i da je bila uspostavljena mnogo prije rimskog osvajanja.²⁹

Kroz prva stoljeća rimske vlasti prostor Liburnije prosperira u raznim područjima života. *Pax Romana* će trajati do pred kraj 2. st. po Kristu, kada se nad Rimsko carstvo nadvila germanska opasnost. Italija se ne osjeća sigurnom, te se za zaštitu njenih granica stvaraju obrambeni sustavi. Tada se, upravo u vrijeme kvadsko-markomanske opasnosti, na njenim sjeveroistočnim granicama taj sustav započinje graditi stvaranjem *praetenturae Italiae et Alpium*, koja je, doduše, bila kratkoga trajanja. U nju je možda bio uključen i sjeverozapadni dio Liburnije. Čini se da od tada Liburnija dobija ulogu svojevrstne sigurnosne predstraže Italije, i moguće je da je odmah nakon pretenture kratkotrajno bila oformljena, kao sastavni dio obrambenih nastojanja, zasebna prokuratorska *provincia Liburnia* izdvojena iz sastava provincije Dalmacije, i kojom je upravljao L. Artorije Kast (*L. Artorius Castus*), prokurator centenarijskog ranga.³⁰ Značenje liburnskog prostora, poglavito onoga sjeverozapadnoga, za sigurnost granica Italije dobija na značenju od sredine 4. st. po Kr. uspostavljanjem *Claustrea Alpium Iuliarum*, tj. sustava utvrda i tzv. "zatvarača" planinskih prolaza koji je kretao iz Rijeke (*Tarsatica*) prema Ljubljani (*Emona*), a koji je trajao otprilike do sredine 5. st. po Kristu.³¹

Pred kraj 5. stoljeća Liburnija je, jednako kao i cijela onodobna Dalmacija, potpala pod istočnogotsku vlast. U prvoj polovici 6. st. bizantski car Justinijan započinje Bizantsko-gotski rat (535.-555. g.) u nastojanju obnove carstva. Ratne operacije odvijale su se i na istočnoj obali Jadrana, pri čemu je jednu od najvažnijih uloga imala Salona. Već u prvoj godini ratovanja, bizantske snage bile su zauzele Salonu, ali su je ubrzo i izgubile tijekom velike istočnogotske ofanzive (Goti ulaze u grad u kasnu zimu 535. ili u rano proljeće - prije travnja - 536. g.). Salona nije bila zadugo u gotskim rukama jer ju oni, na vijest o dolasku bizantskih pojačanja predvođenih Konstancijanom, napuštaju i utaboruju se negdje između Salone i Skardone, a sam grad ponovno dolazi u bizantske ruke. Goti su se u roku od tjedan dana vratili u Ravenu; Konstancijan je uspostavio bizantsku vlast nad Dalmacijom, a nominalno i nad cijelom Liburnijom. U sklopu velikog istočnogotskog protunapada, gotski vojskovođa Uligisal dovodi pojačanja kroz Liburniju, gdje ujedno i prikuplja one Gote koji su tamo bili naseljeni. Tom prilikom on samostalno i samoinicijativno kreće u akciju, ali je početkom 537. g. pretrpio poraz kod

²⁹ R. MATIJAŠIĆ, 2006, 83, koji ističe i dugovječnost te granice: prisutna je još i u srednjovjekovnim franačkim izvorima 9. i 10. stoljeća.

³⁰ J. MEDINI, 1980, *passim* (osobito 365-367, 382-383 i Karta 1 na str. 387); usp. R. MATIJAŠIĆ, 2006, 83; M. SUIĆ, 1981, 301-302; J. J. WILKES; 1969, 329.

³¹ J. MEDINI, 1980, 386-387; usp. M. SUIĆ, 1981, 315.

Skardone i povukao se u Burnum, odakle nastavlja prema Saloni gdje sudjeluje u njenoj opsadi s ostalim istočnogotskim snagama. Konstancijan je u luci Salone porazio gotsku flotu, a najvjerojatnije je pobijedio i na kopnu, no izvori ne bilježe ishod te opsade. Ipak, neki neizravni pokazatelji upućuju na to da je opsada bila prekinuta i da je od tada bizantska vlast postupno jačala i napredovala prema sjeverozapadu. Tom je prilikom osvojen i dio područja sjeverno od Krke, uglavnom obuhvaćajući Ravne kotare, dok će dio sjeverozapadno od Nina i Karina ostati u vlasti Istočnih Gota, i to, kako se čini, sve do 552. godine, tvoreći istočnogotsku provinciju Liburniju zabilježenu u "Kozmografiji" Anonima iz Ravene. Od druge polovice 6. stoljeća Liburnija je pod bizantskom vlašću sve do dolaska Hrvata, a neki će njeni dijelovi (kao npr. Zadar), u sastavu bizantske teme Dalmacije, to ostati i nešto dulje.³²

³² Istočnogotsku vlast u Dalmaciji i Liburniji prikazujem prema J. MEDINI, 1980, 401-415; usp. još i M. SUIĆ, 1981, 340-343 (smatra da je Liburnija pod bizantskom vlašću već od 537. g.); I. GOLDSTEIN, 2005; G. OSTROGORSKI, 2006, 41, 115.

Gospodarstvo

Gospodarstvo Liburna zasnivalo se na mogućnosti iskorištavanja raznovrsnih prirodnih resursa: mora, plodnog zemljišta (poglavito u Ravnim kotarima), pašnjaka i šuma.³³ Stočarstvo je bilo ona gospodarska grana koja je, pored pomorstva, omogućavala stvaranje proizvodnih viškova, nužnih ne samo za preživljavanje već i za razmjenu dobara te trgovinu. Klimatsko-zemljopisne odlike terena pogodovale su prije svega uzgoju koza i ovaca, i to po načelu transhumantnog uzgoja kraćeg dometa: tijekom vrućih, sušnih ljetnih mjeseci, stada se odvođe na visoke planinske pašnjake, a nastupom hladnog doba godine, vraćaju se nazad u nizinu. Tako, npr., teritoriji zajednica smještenih ispod Velebita obuhvaćaju njegove primorske padine, ponekad prelazeći i na ličku stranu, o čemu zorno svjedoči primjer Ortoplina (S. ČAČE, 2007, 61), a zajednice u Ravnim kotarima dio svog teritorija protežu na pašnjake po antiklinalama Kotarâ ili u Bukovici. Stočarstvo je bilo važna gospodarska grana u svim liburnskim zajednicama, i to sigurno već od starijeg željeznog doba, a ciljani proizvodi nisu bili samo mlijeko i meso, već i vuna, koji su zacijelo bili i važni izvozni proizvodi. Plinije spominje grubo sukno iz Liburnije (*N. h.*, 8, 191: “Histriae Liburniaeque pilo propior quam lanae, pexis aliena vestibus”), ali već su Grcima 5. st. pr. Kr. bili poznati liburnski ogrtači, koje kasnije spominje i Marcijal kao *cuculli Liburnici* (*Epigr.*, XIV, 140 [139]).

Možda su upravo proizvodnja vune i sve ostale djelatnosti vezane uz nju (bojanje tkanina, proizvodnja gotovih proizvoda, i sl.) bile one grane koje su omogućavale snažan ekonomski prosperitet liburnskih zajednica u rimsko doba (S. ČAČE, 2006, 67).

Pomorstvo i brodogradnja su druge dvije važne ekonomske grane. Velika razvedenost obale i mnoštvo otoka, s brojnim uvalama pogodnima za luke, zakloništa i sidrišta, zarana su okrenule stanovnike ovih prostora ka moru kao izvoru egzistencije. Starovjekovnom načinu plovidbe ovisnom o morskim i zračnim strujama, redovitim sidrištima i opskrbnim punktovima, a koji je poznavao samo terestičku navigaciju, te su stoga od iznimne važnosti bile redovite i jasno prepoznatljive točke na kopnu (rtovi, ušća rijeka, vrhovi planina, i sl.) prema kojima se mogao određivati pravac i napredak plovidbe, cijela istočna obala Jadrana bila je neusporedivo povoljnija za dužjadransku plovidbu od nerazvedene talijanske. Stoga su tuda prolazili glavni antički dužjadranski plovni putovi, u čijoj su plovidbi velikog udjela zasigurno imali

³³ Za gospodarstvo v. S. ČAČE, 2007, 54 i d.; ISTI, 2006, 67 i dalje; usp. i M. SUIĆ, 1981, 261 i dalje; za antičko gospodarstvo općenito, usp. A. ŠKEGRO, 1999; R. MATIJAŠIĆ, 1998. Za prapovijesni period v. Š. BATOVIĆ, 1987, 377-380.

liburnski pomorci.³⁴ Nalazi mikenske keramike na jadranskim obalama svjedoče da je takva plovidba započela najkasnije već u brončanom dobu.³⁵

Promet između dviju jadranskih obala postoji još od starijeg neolita, o čemu npr. svjedoče nalazi impresso keramike na prekojadranskom “mostu” - Palagruži.³⁶ Bliska povezanost kultura na dvjema jadranskim obalama prati se najkasnije od kasnog brončanog doba; materijalna kultura liburnskog prostora pokazuje veliku srodnost s onom na prostoru Picena (dan. pokrajina Marche) i Daunije (dan. sjeverna Apulija). Nije isključeno da su Liburni imali i svoja uporišta, a možda čak i svojevrstne kolonije, na suprotnoj obali Jadrana: Plinije navodi da su nekada Liburni držali veliki dio područja u VI. italskoj regiji, oko Ankone (*N. h.*, 3, 112: “Siculi et Liburni plurima eius tractus tenuere”), i da je u liburnskom posjedu u Italiji ostalo još samo područje u Picenumu, oko ušća rijeke *Truentus* (dan. Tronto) i istoimenog grada (Truentum, dan. Porto d’Ascoli) (*N. h.*, 3, 110: “Truentum cum amne, quod solum Liburnorum in Italia relicum est”). Prema Festu (Fest., 14), narod Peligna iz središnjih Apenina vukao bi porijeklo iz Ilirika, odakle su prema predaji u Italiju došli pod vodstvom Volsima Lukula. Ako u toj vijesti ima istine, tada bi se na osnovi imena vođe *Volsimus*, moglo pomišljati na to da su došli iz Liburnije.³⁷ Kolektivno sjećanje na liburnsku prisutnost na talijanskoj obali možda se ogleda i u lokalnim legendama u Senigaliji u talijanskoj pokrajini Marche koje pripisuju osnutak grada Liburnima iz Senije (*Senia*, dan. Senj).³⁸

Vješti moreplovci Liburni vladali su Jadranom tijekom prve polovice prvog tisućljeća pr. Krista. Sudeći prema već spomenutim vijestima Strabona i Apijana (v. ranije, str. 14-15), njihova se vlast protezala sve do Jonskog mora, odakle su ih Grci postupno potiskivali sve više prema sjeveru. Stjepan Bizantinac prenosi dvije starije vijesti koje kazuju da su Liburni još u 5. i 4. st. pr. Kr. držali i otoke u južnoj i srednjoj Dalmaciji: tako prenosi podatak iz Skimna iz Hija (autora s početka 5. st. pr. Kr.) da je i Pharos liburnski, i Teopompovu vijest (koja je, čini se, i sama jedna starija predaja) da je i Lastovo bilo jedno od liburnskih otoka. Ipak, sredinom 1. tisućljeća, a osobito od početka 4. st. pr. Kr., osnivanjem grčkih kolonija na srednjedalmatinskim obalama i jačanjem grčke prisutnosti na Jadranu, liburnska

³⁴ Za plovne putove v. od novijih radova Z. BRUSIĆ, 1991, 225 i d.; ISTI, 1993, 223 i d.; M. C. D’ERCOLE, 2006, 91 i d.; M. KOZLIČIĆ - M. BRATANIĆ, 2006, 107 i dalje. Usp. i M. SUIĆ, 1981, 91; S. ČAČE, 2006, 67.

³⁵ Za nalaze mikenske keramike na Jadranu v. B. KIRIGIN, 2006, 17-19; M. C. D’ERCOLE, 2006, bilj. 13 na str. 92; usp. i *Projekt Jadranski otoci*, 40 i d.; B. KIRIGIN, 2004, 57.

³⁶ *Projekt Jadranski otoci* ..., 18 i d.; za Palagružu kao važnu točku na plovnim putovima Jadranom, v. B. KIRIGIN, 2006, 20.

³⁷ Za Liburne na talijanskoj obali v. S. ČAČE, 1984; ISTI, 1985, 133 i d.; usp. i M. ŠAŠEL KOS, 2005, 185 i d.; Š. BATOVIĆ, 1987, 348 i d.; M. SUIĆ, 1981, 88 i dalje.

³⁸ Tu priču navodim prema L. TOMAZ, 1999, 1.

je dominacija Jadranom postupno svedena na kontrolu njihovog matičnog pomorskog pojasa - između histarske interesne zone i one grčke.³⁹

To ih nije spriječilo nastaviti s gusarskim aktivnostima. Gusarstvo je često smatrano gotovo legitimnom granom gospodarenja pomorskih naroda, što sjajno ilustrira Tukidid (I, 5) koji gusarstvo opisuje kao normalnu djelatnost svoga doba: "Negdašnji Grci, kao i barbari nastanjeni na rubu kopna ili na otocima, odali su se gusarenju čim su se počele razvijati pomorske veze među zemljama. Na čelu su im bili ljudi koji su, premda osobno ne najsiromašniji, nastojali steći korist za sebe i nahraniti slabe. (...) Ta aktivnost nije bila ništa sramno i čak je donosila stanovitu slavu."⁴⁰ Iz ovih se riječi čak stječe dojam da se gusarstvo smatralo djelatnošću od općeg društvenog interesa! Naravno, oni koji su se nalazili izloženi gusarskim napadima, za njih nisu nalazili nikakva opravdanja i sigurno u njima nisu vidjeli ništa plemenitoga ili društveno korisnoga! Naprotiv! Stoga je sasvim razumljiv nesklad između pozitivnog tona (prisutnoga kod Tukidida kad piše o gusarstvu Grka) i negativnoga, koji koriste antički pisci kad opisuju istočnojadranske narode kao žestoke gusare. Napadi ovih posljednjih ugrožavali su grčke i rimske brodove, a samim time i njihove ekonomske i političke interese, pa su poslužili kao povod ne jednom oružanom sukobu. Tako se, npr., podanici Ilirskog kraljevstva spominju kao oni koji već dugo vremena običavaju napadati brodove koji plove iz Italije, dok konačno njihovi napadi na italske trgovce tijekom 230. g. nisu poslužili kao povod za izbijanje Prvog rimsko-ilirskog rata (Polib., 2, 8, 1-13); kao povod ratu (Prvom rimsko-histarskom ratu 221. g. pr. Kr.) Rimljanima je poslužilo i gusarenje Histra koje je ometalo opskrbu Rima žitom (Eutrop., 3, 7; Oros. 4, 13, 16). Gusarenje Liburna nije imalo tako drastičnih posljedica, što ne znači da su bili manje zloglasni po toj djelatnosti od upravo navedenih istočnojadranskih naroda; Livije, govoreći o zbivanjima s kraja 4. i početka 3. st., za sva tri kaže da su "divlji narodi i ponajviše ozloglašeni zbog razbojstava na moru" u čije ruke nije želio dopasti ni spartanski zapovjednik grčkih pomorskih snaga, Kleonida (Liv, 10, 2). Apijan za Liburne kaže da "su aktivno gusarili po Jonskom moru i otocima" (App., *Ill.*, 3, 7; usp. i *Bell. civ.*, 2, 39), i čini se da je njihova gusarska aktivnost trajala sve do pred kraj 1. st. pr. Kr., zbog koje im je Oktavijan tada oduzeo brodovlje (App., *Ill.*, 16, 47).⁴¹

³⁹ Za liburnsku vladavinu - tzv. talasokraciju - Jadranom, v. M. SUIĆ, 1981, 89-90; usp. i M. ŠAŠEL KOS, 2005, 183 i d.; S. ČAČE, 2002, 83 i dalje.

⁴⁰ Tukididov prijevod preuzimam iz P. CABANES, 2002, 142.

⁴¹ Za liburnske gusarske aktivnosti v. od novijih radova npr. M. ŠAŠEL KOS, 2005, 55, 131, 182 i d., 419, i 541, te djela navedena u S. PANCIERA, 2006, 1255.

Liburnski su brodovi bili visoko cijenjeni kao ratno brodogradnja. Najkasnije oko sredine 1. st. pr. Kr. doba Rimljani su od Liburna preuzeli laganu i brzu vrstu ratnog broda koju su po njima i nazvali "liburna";⁴² rimska liburna prilagođena je zahtijevima rimskog ratovanja na moru, a Apijan ju opisuje kao laganu i brzu dvoveslarku (*App., Ill, 3, 7*; usp. i *Bell. civ., 2, 39*). Sami Liburni su zacijelo svoje brodove zvali na više različitih načina: lembi, serilije, liburne (*Z. BRUSIĆ, 2007, 17*).

Za graditi brodove - i to ne samo liburne, morala su postojati brodogradilišta i materijalni resursi. Zacijelo su brojne luke - posebice one na učestalo korištenim plovnim putovima - imale mjesta namijenjena opskrbi i popravku brodova. Takvo jedno mjesto, ako već ne i pravo brodogradilište, indiciraju ostatci dijelova broda na sjevernoj strani Školja velikoga u antičkoj luci u današnjim Pakoštanima kod Zadra.⁴³ Ostatci luke predrimskog, liburnskog, Jadera otkriveni su 1990. g. tijekom arheoloških istraživanja rimske nekropole na gradskom predjelu Relja; osim velike količine apulske keramike (iz 7. i 6. st. pr. Kr.), luci su pripadali nizovi suhozidnih konstrukcija i drveni dijelovi ograde vodocrpilišta datirani približno u isto doba kao i apulska keramika.⁴⁴

Hrastovina i druga drvena građa potrebna za razne ljudske aktivnosti (brodogradnja i gradnja stambenih objekata, materijal za ogrijev, ali i gorivo za metalurške potrebe, keramičke peći, itd.) gospodarski je iskorištavana u velikoj mjeri već u predrimsko, a u još većoj mjeri i u rimsko doba. Osim za potrebe lokalnog tržišta, služila je i kao izvozni proizvod u regionalnoj i nadregionalnoj trgovini. Zahvaljujući tim, ali i drugim izvoznim proizvodima, te aktivnom ulogom u pomorskoj trgovini i u trgovini sa zaleđem, Liburni su dobavljali proizvode kojima su oskudijevali ili ih uopće nisu proizvodili, prvenstveno luksuznu potrošačku robu (npr. fino keramičko posuđe) i rude.⁴⁵

Uz navedeno, prosperitetu Liburna od davnina su pridonosile solane. U mnogim uvalama nalaze se izvrsni uvjeti (toplo i plitko more, te lagani povjetarac) za prikupljanje soli u ljetnim, sušnim mjesecima. Iako još nisu provedena istraživanja ove gospodarske grane, možemo pretpostaviti da se je već i u starome

⁴² Najdetajniji pregled spoznaja o liburni nalazi se kod S. PANICERA, 2006 i ISTI, 2006a. Usp. još i M. KOZLIČIĆ, 1993, 22 i d. (ondje v. i za interpretaciju brodova prikazanih na poznatoj Steli iz Novilare kao liburnskih); M. SUIĆ, 1981, 263; O. HÖCKMANN, 1997, 192-216 (osobito str. 206 gdje sumarizira svoja zapažanja o tome koja bi obilježja na tom tipu rimskih ratnih brodova mogla biti izvorno liburnska: šiljata izbočenja na obje strane kobilice broda, nedostatak zatvorene borbene palube iznad odjeljka za veslače, postojanje kule na pramčanom dijelu [engl. *bow castle*], veslači koji stoje, i dr.).

⁴³ Z. BRUSIĆ, 2007, 16

⁴⁴ Z. BRUSIĆ, 2001; usp. i ISTI, 2007, bilj. 10 na str. 21.

⁴⁵ Usp. S. ČAČE, 2006, 67-68.

vijeku sol prikupljala na mjestu recentnih solana, kao npr. u Ninu i Pagu (ali i nekim drugim mjestima na otoku, kao što su Vlašići ili Dinjiška), kao i u Solinama na Pašmanu i drugdje, i da se je izvozila u one krajeve koji su njome oskudijevali (osobito među stočarskim zajednicama dublje u unutrašnjosti). Zbog svoje rijetkosti, sol je izuzetno tražen, i stoga vrlo profitabilan, proizvod.⁴⁶

Eksploatacija kamena, koja je u predrimskom dobu bila najvjerojatnije ograničena na zadovoljavanje lokalnih potreba (za gradnju bedema i kuća), povećava se dolaskom Rimljana - kako zbog većeg intenziteta gradnje, tako i zbog novih oblika uporabe kamena (natpisi, sarkofazi, urne, torkulari za tiještenje ulja i vina, bazeni za prihvat ulja i vina, bazeni za bojanje tkanina, itd.) - te postaje trgovačka roba, a ne samo građevni materijal. Na prostoru Liburnije zacijelo je postojalo više lokacija na kojima se vadio kamen; negdje su uz kamenolome postojale i dodatne usluge, kao što su kamenoklesarske radionice (kao što je najvjerojatnije bilo na području Aserije) ili vapnenice za proizvodnju vapna neophodnoga u građevinarstvu rimskoga doba (kao npr. na otoku Lavdari u kornatskom arhipelagu).⁴⁷

Prosperitetu Liburna doprinosila je i poljoprivreda, prvenstveno na području Ravnih kotara. Ondje je zemljoradnja svakako bila među najvažnijim gospodarskim granama, i mogla je doista biti glavnim zanimanjem stanovništva. Uspostavom rimske vlasti dolazi do većih promjena u načinu obrade tla, distribucije dobara, a osobito u pogledu veličine i organizacije zemljoposjeda te vlasništva nad njima. Nekadašnje posjede domorodačkog stanovništva zamijenile su *villae rusticae*, koje su nerijetko i same bile jednostavan posjed na kojemu je i od kojega vlasnik živio, ali koje su znale biti i pravi, gotovo bismo mogli reći - industrijski, pogoni za preradu maslina, grožđa, proizvodnju keramičke robe ili Rimljanima omiljenoga začina garuma, ili kao ribogojilišta, solane i slično. Za rad na takvim imanjima koristili su se brojni robovi (tzv. rustična familija), dok su njihovi vlasnici živjeli u gradu, a imanje, možda tek jedno u nizu onih koje su posjedovali, posjećivali su povremeno ili na njemu možda čak nikad nisu bili: upravu nad imanjem povjerili su robu viliku (*villicus*) i njegovoj ženi (*villica*), te drugom specijaliziranom osoblju (računovođama, pisarima i sl.).⁴⁸

⁴⁶ Usp. D. BALEN-LETUNIĆ, 2006, 128-134 (osobito 133); S. ČAČE, 2006, 68; R. MATIJAŠIĆ, 1998, 353 i d.; M. ZANINOVIĆ, 1991.

⁴⁷ Usp. M. GLAVIČIĆ, 2003, 87-89; M. SUIĆ, 1981, 262, 276 (za Lavdaru spominje samo to da je njeno ime [Lavdara < *Lapidaria] indikativno za postojanje kamenoloma, no na otoku su vidljivi nizovi manjih kamenoloma uz koje se nižu prastare vapnenice); A. ŠKEGRO, 1999, 259 i dalje. Općenito o eksploataciji kamena, v. i R. MATIJAŠIĆ, 1998, 391 i dalje.

⁴⁸ Za zemljoradnju usp. npr. M. SUIĆ, 1981, 261-262; popis rustičnih vila u Liburniji i njihove objave daju V. BEGOVIĆ - I. SCHRUNK, 2002, 118-120; usp. i A. ŠKEGRO, 1999, 167 i dalje. Za organizaciju proizvodnje na vilama v. R. MATIJAŠIĆ, 1998, 313 i dalje.

Vjera i običaji

Prema tumačenjima suvremenih autora, brojna liburnska ženska božanstva (v. Tablicu 1) svjedoče upravo o važnosti zemljoradnje za liburnsko društvo. Ta se božanstva tumače kao one sile koje su trebale osigurati plodnost i rodnost zemlje i stoke, a nalazimo ih pod drugim imenima i u mnogim zajednicama baziranim na poljoprivredi i stočarstvu. One se doživljavaju kao roditeljice i stvarateljice, a uz njih se znaju vezati i kozmogonijski te ktonični elementni. U tom je smislu ilustrativno tumačenje božice Latre. Smatra se da se ona razvila iz jednog prapovijesnog božanstva plodnosti, i da je postupno stjecala sve širi spektar funkcija, djelujući kao zaštitnica nad generativnim snagama i napretkom obitelji,

Božica	Liburnske zajednice
Latra ⁴⁹ (11)	Nedinum (4+2?), Corinium (2), Asseria (2), Scardona (1)
Sentona (6)	Albona (3), ⁵⁰ Flanona (2) i Tarsatica (1)
Anzotica (2)	Aenona (2)
Iria (2)	Flanona (2) ⁵¹
Ica (2) ⁵²	Flanona (1)
Iutossica (1)	Albona (1)
(H)eia (1)	Cissa (1)
Aitica (1)	Albona (1)

Tablica 1. Liburnska domorodačka ženska božanstva

⁴⁹ M. SUIĆ, 1981, 259, navodi i jednu neobjavljenu potvrdu iz Zadra; budući da još uvijek nije poznat neki Latrin natpis iz Zadra, a da Suić nije spomenuo ulomak natpisa koji se čuva u Arheološkom muzeju u Zadru i koji je koju godinu kasnije objavio J. Medini (1984, 240, br. 7, T. II), jasno je da se tu mora raditi o jednom te istom spomeniku. Taj natpis, koji je bio namijenjen za uzidavanje u građevinu (tj. Latrino svetište), u zadarski je muzej stigao najvjerojatnije iz Aserije (pa je ovdje i pribrojan u aserijatske primjere); v. A. KURILIĆ, 2006, 51 i d., br. 14. Jedan Latrin zavjet pronađen je izvan Liburnije, u provincijskom glavnom gradu Saloni (J. MEDINI, 1984, 225, 241, br. 12), gdje se je možda nalazilo još jedno Latrino svetište, pored onih u Koriniju, Nadinu i Aseriji (ISTI, 1984, 226).

⁵⁰ Natpis *CIL* 3, 10076 je iz Flanone, a ne Albone (kako stoji u M. SUIĆ, 1981, bilj. 339); potvrdama koje Suić ondje navodi, treba još dodati *ILJug* 2909 iz Albone (usp. i M. ŠAŠEL KOS, 1999, 75).

⁵¹ To su natpisi *CIL* 3, 3032 iz Plomina i *CIL* 3, 3033 iz Jasenovika na istočnoj strani Čepićkog polja, koji oba pripadaju antičkoj *Flanoniae*, kako sam i istaknula na predavanju "Kako čitati *C. Vale. Optati f. Felicula* s dvaju natpisa iz Jesenovika (*Flanona*)" održanom na znanstvenom skupu Hrvatskog arheološkog društva "100 godina Arheološkog muzeja Istre u Puli - Novija istraživanja u Hrvatskoj" 2002. godine. I R. MATIJAŠIĆ (2006, 82-83) ovo područje uvršta u liburnski, a ne histarski dio Istarskog poluotoka. Međutim, ovaj drugi natpis još uvijek se pogrešno atribuirao histarskom dijelu Istre, iako ga je već Mommsen pri objavi u *CIL*-u uvrstio među plominske natpise (od novijih radova v. M. ŠAŠEL KOS, 1999, 70; usp. i V. GIRARDI JURKIĆ, 2005, 38 gdje kaže da se Jasenovik nalazi "u blizini granične linije s Liburnijom"), ili ga se smješta na teritorij Albone (npr. M. SUIĆ, 1981, 259).

⁵² Osim iz Plomina, poznata je i jedna potvrda iz Pule, na koju možda radije treba gledati kao na doseljavanje osoba porijeklom iz Flanone koji su sa sobom donijeli i štovanje Ike. Nažalost, zavjetodavac nije poznat, pa se ne može ni pokušati odlučivati o njegovom ili njenom porijeklu.

ali i, povezano s tim, kao ktonično božanstvo koje pruža svojim vjernicima zaštitu u zagrobnom životu. Drugim riječima, Latra je bila “Roditeljica i Stvoriteljica prirode i ljudskog roda, božanstvo u čijoj je kompetenciji bio i zagrobni svijet.” (J. MEDINI, 1984, 234). Sličan su spektar djelovanja imale i ostale liburnske božice, od kojih će neke putem *interpretatio Romana* biti poistovjećene s Venerom (*Venus Anotica, Iria Venus*), dok će Heia biti izjednačena s prastarim italskim božanstvom (*Bona Dea*), i o njoj će prirodi svjedočiti kompleksni atributi: slavodobitna, gospodarica zemlje i mora, čuvarica uma i imovine, izlječiteljica i ona koja povoljno presuđuje.⁵³

Često se ova dominacija ženskih božanstava u liburnskom domorodačkom okruženju uzima kao dokaz matrijarhalnih reminiscencija među Liburnima, odnosno, istaknute uloge žena u društvu.⁵⁴ Da s takvim zaključivanjem treba biti oprezniji, pokazuju i grčko i rimsko trojstvo vrhovnih božanstava (Jupiter / Zeus, Junona / Hera i Minerva / Atena): u oba dominiraju ženska božanstva, pa ipak nikomu nije palo na pamet proglasiti ni Grke ni Rimljane matrijarhalnim društvima, odnosno društvima u kojima žene imaju istaknutu ulogu. Prema toj logici, Atena bi bila jedan od “najmatrijarhalnijih” gradova, jer se utječe ženskom, a ne muškom božanstvu. Također, iako i kod Histra u jednakoj mjeri dominiraju ženska božanstva - od kojih neka upravo dijele s “matrijarhalnim” Liburnima,⁵⁵ nikomu - i to s pravom - još nije palo na pamet i Histre proglasiti matrijarhalnim društvom, niti govoriti o istaknutoj ulozi žena u njihovom društvu. I, iako ne treba sporiti da se je u liburnskom društvu žene tretiralo mnogo povoljnije nego u grčkom i rimskom, u prevazi ženskih božanstava ipak ne bi nužno trebalo tražiti odraz istaknute uloge žena u društvu.

Tomu u prilog bi možda mogla ići i činjenica da su sve ove božice regionalnog karaktera, odnosno da nisu bile zajedničke svim Liburnima. Kako to pokazuje i Tablica 1, sve su one - osim Latre i Sentone - ograničene samo na jednu liburnsku zajednicu. Kod Liburna su potvrđena, doduše rijetko, i muška domorodačka božanstva. Čini se izuzetno indikativnim da su procesom *interpretatio Romana* izjednačeni s rimskim vrhovnim božanstvom Jupiterom: *Iuppiter Sabasius Iicus* iz Nina (*ILJug* 916), *Iuppiter Taranucus* iz Aserije (*CIL* 3, 2804), što bi možda moglo indicirati postojanje jednog vrhovnog muškog

⁵³ Za domorodačke liburnske božice v. M. ŠAŠEL KOS, 1999, 75-80 (usp. i str. 63-66 i 68-71). Usp. M. SUIĆ, 1981, 75-76, 259-260. Za božanstva u istarskom dijelu Liburnije, usp. i V. GIRARDI JURKIĆ, 2005. Za Latru i njene osobine, kao i za ktonični karakter Anzotike i Irije, v. J. MEDINI, 1984, 231 i dalje. Za Heju, od novijih radova v. još i A. KURILIĆ, 2004, 7 i d., br. 1.

⁵⁴ V. M. ŠAŠEL-KOS, 1999, 63, 78 i d.; J. MEDINI, 1984, 223; M. SUIĆ, 1981, 76, 260.

⁵⁵ Za vrlo često tumačenje nekih vijesti antičkih pisaca o Liburnima kao društvu kojim vladaju žene i za kritike takvih mišljenja, v. dalje, str. 55 i d. u poglavlju II i str. 97 i d. u poglavlju III.

božanstva koje se zarana izjednačilo s Jupiterom. Osim Iika, odnosno Taranuka, u Liburniji se štovao *Silvanus*, bog šuma i voda, zaštitnik stočarstva i poljoprivrede, koji je u određenom broju posveta bio štovan kao italsko božanstvo, no, postoje naznake da je dio posveta mogao pripadati domorodačkom bogu.⁵⁶

Štovanje liburnskih božanstava, jednako kao i prisutnost domorodačkih imena u imenovanju osoba, javljaju se na rimskim natpisima sve do u odmaklo drugo stoljeće po Kristu što svjedoči o dugovječnosti njihovih predrimskih tradicija.⁵⁷ Svoje stare tradicije Liburni su očuvali i u nekim drugim aspektima života, kao što su struktura obitelji i praksa statusne endogamije među obiteljima viših društvenih slojeva, o čemu će biti više riječi u poglavljima II i III, ali i u nekim oblicima nošnje i umjetničkog ukusa. Pri tome se uvijek zapaža prožimanje rimskih i starosjedilačkih elemenata, pa makar samim time što se stari običaji izražavaju na natpisima i reljefima klesanima u kamenu koji su se na ovim prostorima pojavili tek dolaskom Rimljana. Domaća nošnja, za sada rijetko prikazana, i to samo kod žena, ističe se pokrivanjem glave rupcem ili nekim sličnim pokrivalom, dok je ostatak ženine nošnje već sasvim rimski (tunika i pala). Domaći element ženske frizure odlikuje se jednostavošću, a jedan reljef prikazuje ženu kose upletene u dvije pletenice i pokrivena rubcem.⁵⁸

Dvije vrste kamenih nadgrobnih spomenika izraziti su primjeri liburnskog prilagođavanja novih formi svojim ukusima: to su monumentalne portretne stele i tzv. liburnski cipusi, koje oboje nalazimo samo na liburnskom prostoru. Takve stele, koje se k tomu na osnovi antroponimijskih osobina mogu sigurno atribuirati starosjedilačkom liburnskom stanovništvu, vrlo su velikih dimenzija (visina im redovito prelazi dva metra) i vrlo su malobrojne (jedva osam primjeraka). Jednako kao i mnogobrojniji liburnski cipusi (preko stotinu primjeraka), pripadale su najskupljim (negrađevinskim) epigrafskim spomenicima ranorimske Liburnije, pa se smije zaključiti da su ih postavljali imućniji stanovnici Liburnije. Međutim, antroponimija s natpisa na liburnskim cipusima nije tako nedvosmislena kao ona na monumentalnim portretnim stelama, pa se tek u oko desetak posto njihovih natpisa javljaju imena koja osobe sigurno identificiraju kao autohtone Liburne. Na osnovi toga može se zaključiti da tzv. liburnski cipus - specifičan samo za prostor Liburnije, iako

⁵⁶ Za muška božanstva usp. M. SUIĆ, 1981, 260; za samoga Silvana: R. MATIJAŠIĆ - F. TASSAUX, 2000, 81 i d., osobito 89.

⁵⁷ A. KURILIĆ, 1999, 170-171 i 186-187 (za imena osoba); ISTA, 2006, 51-54 (za domaća božanstva).

⁵⁸ Za domaću nošnju i frizuru od novijih radova v. A. KURILIĆ, 1993, 68 i N. CAMBI, 1993, 36.

nastao prožimanjem lokalnog ukusa i došljačkih rimskih oblika, nije bio ograničen samo na starosjedilačko liburnsko stanovništvo već su ga prihvatili i drugi etnički i društveni slojevi naseljeni u liburnskim zajednicama.⁵⁹

Dosadašnje analize jasno pokazuju da među autohtonim Liburnima u prihvaćanju novih tekovina rimske civilizacije prednjače pripadnici starih domaćih istaknutih obitelji. Spomenici koje oni postavljaju i dobročinstva kojima oni daruju svoje zajednice u pravilu su vrlo vrijedne, što pokazuje i to da su, osim društvene moći, posjedovali i znatan gospodarski imetak, koji oboje jamačno potječu već iz predrimskih vremena (usp. A. KURILIĆ, 1999, 207-211).

⁵⁹ Za portretne stele v. A. KURILIĆ, 1993, 62 i d., i N. CAMBI, 1993, 26-42, a za tzv. liburnske cipuse v. od najnovijih radova I. FADIĆ, 2007; ondje v. i za stariju relevantnu literaturu. O vrijednostima tih spomenika i o njihovim nositeljima, v. A. KURILIĆ, 1999, 202-204 i 209.

Literatura

- BALEN-LETUNIĆ, D., 2006. - Dubravka Balen-Letunić, Sol, *Trgovina i razmjena u prapovijesti*, ur. S. Mihelić, Zagreb, 127-134.
- BEGOVIĆ, V. - SCHRUNK, I., 2002. - Vlasta Begović - Ivančica Schrunk, Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta, *Prilozi Instituta za arheologiju*, 19, Zagreb, 113-130.
- BATOVIĆ, Š., 1987. - Šime Batović, Liburnska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 5, Sarajevo, 339-390.
- BILIĆ-DUJMUŠIĆ, S., 2000. - Siniša Bilić-Dujmušić, *Ratne operacije u provinciji Ilirik 49.-47. pr. Kr.*, magistarska radnja (rukopis), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
- BILIĆ-DUJMUŠIĆ, S., 2002. - Siniša Bilić-Dujmušić, The Archaeological Excavations on Cape Ploča (Promunturium Diomedis), *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek Influence along the East Adriatic Coast*, ur. N. Cambi - S. Čače - B. Kirigin, Split, 485-497.
- BILIĆ-DUJMUŠIĆ, S., 2006. - Siniša Bilić-Dujmušić, Promona: the site and the siege, *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, ur. D. Davison - V. Gaffney - E. Marin, Oxford (*BAR International Series*, 1576), 41-58.
- BRUSIĆ, Z., 1991. - Zdenko Brusić, Nalaz posuda od niskometamorfne stijene na otočiću Frmiću kod Biograda i značenje ovog otočića u režimu plovidbe Pašmanskim kanalom, *Diadora*, 13, Zadar, 225-240.
- BRUSIĆ, Z., 1993. - Zdenko Brusić, Starokršćanski sakralni objekti uz plovidbenu rutu istočnom obalom Jadrana, *Diadora*, 15, Zadar, 223-236.
- BRUSIĆ, Z., 2001. - Zdenko Brusić, Rezultati prapovijesnih istraživanja na Relji u sklopu izgradnje trgovinskog centra, *Iskoni bę slovo - Zbornik radova o glagoljici i glagoljašima zadarskog kraja i crkve svetog Ivana Krstitelja*, Zagreb, 45-49.
- BRUSIĆ, Z., 2007. - Zdenko Brusić, Pakoštanska luka i druga priobalna liburnska naselja u Pašmanskom kanalu u odnosu na gradinska naselja u zaleđu i Aseriju, *Asseria*, 5, Zadar, 11-38.
- CABANES, P., 2002. - Pierre Cabanes, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Zagreb.
- CAMBI, N., 1993. - Nenad Cambi, Rimski nadgrobnji spomenici iz Aserije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)*, 31(18), Zadar, 25-51.
- ČAČE, S., 1984. - Slobodan Čače, Truentum Liburnorum, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)*, 23(10), Zadar, 7-15.

- ČAČE, S., 1985. - Slobodan Čače, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, doktorska disertacija (rukopis), Filozofski fakultet u Zadru, Zadar.
- ČAČE, S., 1993. - Slobodan Čače, Prilozi povijesti Liburnije u 1. stoljeću prije Krista, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 35, Zadar, 1-35.
- ČAČE, S., 1994. - Slobodan Čače, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)*, 33(20), Zadar, 1994, 35-54.
- ČAČE, S., 1999. - Slobodan Čače, Manijski zaljev, Jadastini i Salona, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 90-91, Split, 57-87.
- ČAČE, S., 2002. - Slobodan Čače, Corcira e la tradizione greca dell'espansione dei Liburni nell'Adriatico orientale, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana / Greek Influence along the East Adriatic Coast*, ur. N. Cambi - S. Čače - B. Kirigin, Split, 83-100.
- ČAČE, S., 2003. - Slobodan Čače, Aserija u antičkim pisanim izvorima. Tekstovi i komentari, *Asseria*, 1, Zadar, 7-43.
- ČAČE, S., 2006. - Slobodan Čače, South Liburnia at the Beginning of the Principate: Jurisdiction and Territorial Organization, u: *Les routes / Putovi antičkog Jadrana*, 65-79 & Pl. III: Map 6 (str. 303).
- ČAČE, S., 2007. - Slobodan Čače, Aserija i njeno zaleđe: Bukovica, Zrmanja, južni Velebit, *Asseria*, 5, Zadar, 39-82.
- D'ERCOLE, M. C., 2006. - Maria Cecilia D'Ercole, Itinerari e scambi nell'Adriatico preromano (VIII-V sec. a.C.), u: *Les routes / Putovi antičkog Jadrana*, 91-106.
- DIMITRIJEVIĆ, S. - TEŽAK-GREGL, T. - MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N., 1998. - Stojan Dimitrijević - Tihomila Težak-Gregl - Nives Majnarić-Pandžić, *Prapovijest*, Zagreb.
- FADIĆ, I., 2007. - Ivo Fadić, Ponovni susret s Rubrijom Rufinom i nomenom Veratius, *Asseria*, 5, Zadar, 111-138.
- GIRARDI JURKIĆ, V., 2005. - Vesna Girardi Jurkić, *Duhovna kultura antičke Istre. Knjiga I. Kultovi u procesu romanizacije antičke Istre*, Zagreb.
- GLAVIČIĆ, M., 2003. - Miroslav Glavičić, Tri nova nadgrobna natpisa iz Aserije, *Asseria*, 1, Zadar, 71-95.
- GOLDSTEIN, I., 2005. - Ivo Goldstein, Funkcija Jadrana u ratu Bizantskog carstva protiv Ostrogota 535-555. godine, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 37, Zagreb, 23-34.
- HÖCKMANN, O., 1997. - Olaf Höckmann, The Liburnian: some observations and insights, *International Journal of Nautical Archaeology*, 26(3), 192-216. doi:10.1111/j.1095-9270.1997.tb01332.x

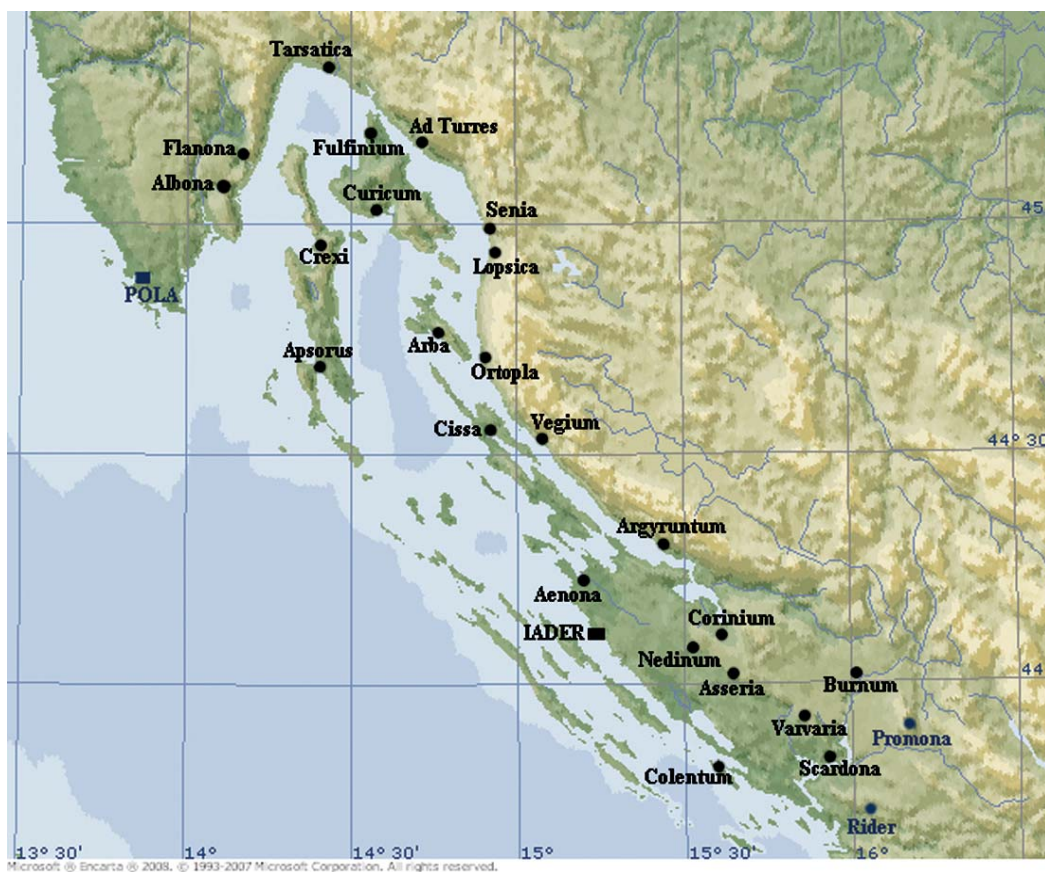
- KATIČIĆ, R., 1976. - Radoslav Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague - Paris.
- KIRIGIN, B., 2004. - Branko Kirigin, Faros, parska naseobina. Prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 96, Split, 9-301.
- KIRIGIN, B., 2006. - Branko Kirigin, The Greek background, *Dalmatia. Research in the Roman Province 1970-2001. Papers in honour of J. J. Wilkes*, ur. D. Davison - V. Gaffney - E. Marin, Oxford (*BAR International Series*, 1576), 17-26.
- KOZLIČIĆ, M., 1993. - Mithad Kozličić, *Hrvatsko brodovlje / Croatian Shipping / Le navi croate*, Split - Zagreb.
- KOZLIČIĆ, M. - BRATANIĆ, M., 2006. - Ancient Sailing Routes in Adriatic, u: *Les routes / Putovi antičkog Jadrana*, 107-124.
- KUNTIĆ-MAKVIĆ, B., 1998. - Bruna Kuntić-Makvić, Ceun - uz jedan grčki natpis s Bribirske Glavice, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 19, "Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka", Znanstveni skup - Šibenik, 18.-20. listopada 1995., Zagreb, 1998., 243-249.
- KUNTIĆ MAKVIĆ, B. - RENDIĆ MIOČEVIĆ, A., 1996. - Bruna Kuntić Makvić - Ante Rendić Miočević, Antički natpisi Staroga Grada, *Pharos. Antički Stari Grad. U povodu 2380. obljetnice utemeljenja*, Zagreb, 39-50.
- KURILIĆ, A., 1993. - Anamarija Kurilić, Nova monumentalna portretna stela iz rimske Liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)*, 32(19), Zadar, 61-78.
- KURILIĆ, A., 1999. - Anamarija Kurilić, *Pučanstvo Liburnije od 1. do 3. stoljeća po Kristu: antroponimija, društveni slojevi, etničke promjene, gospodarske uloge*, doktorska disertacija (rukopis), Filozofski fakultet u Zadru Sveučilišta u Splitu, Zadar.
- KURILIĆ, A., 2002. - Anamarija Kurilić, Liburnski antroponimi, *Folia onomastica croatica*, 11, Zagreb, 123-148
- KURILIĆ, A., 2004. - Anamarija Kurilić, *Epigrafski spomenici na prostoru Novalje* (2. dopunjeno izdanje), Novalja - Zadar.
- KURILIĆ, A., 2006. - Anamarija Kurilić, Vladajući sloj Aserije: magistrati i dobročinitelji, te njihove familije i obitelji, *Asseria*, 4, Zadar, 7-72.
- Les Routes / Putovi antičkog Jadrana - Les routes de l'Adriatique antique. Géographie et économie / Putovi antičkog Jadrana. Geografija i gospodarstvo*, ur. S. Čače - A. Kurilić - F. Tassaux, Bordeaux - Zadar, 2006.
- MATIJAŠIĆ, R., 1998. - Robert Matijašić, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula.

- MATIJAŠIĆ, R., 2006. - Robert Matijašić, La Liburnia settentrionale all'inizio del Principato: uno schizzo dell'organizzazione amministrativa e territoriale, u: *Les routes / Putovi antičkog Jadrana*, 81-87.
- MATIJAŠIĆ, R. - TASSAUX, F., 2000. - Robert Matijašić - Francis Tassaux, Liber et Silvanus, *Les cultes polythéistes dans l'Adriatique romaine*, ur. Ch. Delplace - F. Tassaux, Bordeaux, 65-117.
- MEDINI, J., 1980. - Julijan Medini, Provincia Liburnia, *Diadora*, 9, Zadar, 363-444.
- MEDINI, J., 1984. - Julijan Medini, Latra - dea Neditarum, *Simpozijum Duhovna kultura Ilira*, Sarajevo (Posebna izdanja ANUBiH, knj. LXVII, CBI knj. 11), 223-243.
- OSTROGORSKI, G., 2006. - Georgije Ostrogorski, *Povijest Bizanta 324.-1453.*, drugo dopunjeno izdanje, Zagreb.
- PANCIERA, S., 2006. - Silvio Panciera, Liburna, u: Silvio Panciera, *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti: scritti vari editi e inediti (1956-2005) con note complementari e indici*, Roma, vol. 2, 1243-1256 (drugo, dopunjeno izdanje; prvi put objavljeno u *Epigraphica*, 18, 1956. [1958.], 130-156).
- PANCIERA, S., 2006a - Silvio Panciera, Liburna (Navis), u: Silvio Panciera, *Epigrafi, epigrafia, epigrafisti: scritti vari editi e inediti (1956-2005) con note complementari e indici*, Roma, vol. 2, 1257-1262 (drugo, dopunjeno izdanje; prvi put objavljeno u *Dizionario Epigrafico*, IV, 31, 1958. [1960.], 969-973).
- Projekt Jadranski otoci - 2001. Arheološko nalazište na srednjodalmatinskim otocima: što s njima? Projekt Jadranski otoci. hvar - split - zadar - ljubljana - birmingham - toronto. Veze, trgovina i naseljavanje 6000. god. pr. K. - 600. god. po. K. Sažetak najvažnijih rezultata*, ur. B. Kirigin, Hvar - Split, 1998.
- STARAC, A., 2000. - Alka Starac, *Rimsko vladanje u Istriji i Liburniji. II. Liburnija*, (Monografije i katalozi AMI, 10/2), Pula.
- SUIĆ, M., 1981. - Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981.
- ŠAŠEL KOS, M., 1999. - Marjeta Šašel Kos, *Histrian and Liburnian Goddesses, Pre-Roman Divinities of the Eastern Alps and Adriatic*, (Situla, 38), Ljubljana, 63-80.
- ŠAŠEL KOS, M., 2005. - Marjeta Šašel Kos, *Appian and Illyricum*, (Situla, 43), Ljubljana.
- ŠKEGRO, A., 1999. - Ante Škegro, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb.
- TOMAZ, L., 1999. - Luigi Tomaz, *La comune civiltà tra le due sponde adriatiche dalla preistoria all'evo moderno*, objavljeno na web stranici <http://www.anvgd.it/tomaz.adriatico.pdf?phpMyAdmin=REoOqmSvU-87V4soRG9wAktST3b> (1. svibnja 2008.)

- VEGECIJE, 2002. - Publije Flavije Vegecije Renat, *Sažetak vojne vještine*, prevela s latinskog T. Shek Brnardić, uvod napisao V. Brnardić, stručna redakcija B. Kuntić-Makvić, latinski tekst priredila M. Gašparović, Zagreb.
- ZANINOVIĆ, M., 1991. - Marin Zaninović, Sol u antici naše obale, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu* (Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Knj. XCV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 27), Sarajevo, 255-264.
- WILKES, J. J., 1969. - John J. Wilkes, *Dalmatia*, London.
- WILKES, J. J., 1976. - John J. Wilkes, The Boundary Stones in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik*, 25, Ljubljana, 258-271.
- WILKES, J., 2001. - John Wilkes, *Iliri*, Split.

Karta 1. Približne granice Liburnije početkom naše ere

Karta 2. Naselja Liburnije početkom naše ere

II.

| OBITELJ U RANORIMSKOJ LIBURNIJI*

<47>

Abstract

U ovom radu autorica proučava vrstu i strukturu obitelji u ranorimskoj Liburniji. Osnovu istraživanja prije svega čine obrasci komemoracija na nadgrobnim spomenicima, pri čemu autorica koristi statističku metodu koju su razvili R. P. Saller i B. D. Shaw (SALLER - SHAW, 1984., 125 i d.). Osim toga autorica se koristi i rezultatima arheoloških istraživanja i skromnim vijestima antičkih pisaca.

Novim pristupom postojećoj građi autorica nastoji preispitati dosadašnje teorije o liburnskom društvu općenito i o ustroju njihove obitelji. Rezultati do kojih je došla pokazuju da je ideja o postojanju “velike obitelji” kod Liburna neutemeljena. Potpuno suprotno, kod gotovo svih kategorija pučanstva Liburnije dominirao je jezgreni tip obitelji. Izuzetak čini tek vojna populacija kod koje dominira kategorija komemoratora - testamentarnih nasljednika (*heredes*).

Specifičnost liburnskog društva ogleda se u relativno visokom postotku žena-komemoratora. Autorica to interpretira kao odraz izjednačenosti žena i muškaraca u liburnskom društvu, a ne kao dokaz ženinog povlaštenog društvenog položaja.

Rezultati arheoloških istraživanja, poglavito nastambi i nekropola, potvrđuju ove zaključke. Osim toga, oni ukazuju na postojanje jezgrene obitelji kod Liburna i prije uspostave rimske vlasti.

* Rad je bio tiskan u *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)*, 34(21), Zadar, 1994./1995. (1995.), 47-83.

1. Uvod

Istraživanju rimskodobne obitelji sve donedavno prilazilo se gotovo samo unutar globalnog plana istraživanja rimskog društva. Većina istraživača svoja je djela bazirala na podacima antičkih pisaca te je stoga gotovo u pravilu bila ograničena samo na uže područje grada Rima. Ponekad su znali te svoje zaključke | primjenjivati na područje Italije dok su provincije u pravilu ostajale zapostavljene, uključujući i provinciju Dalmaciju.

U prvo vrijeme (ne uzimajući u obzir učene rasprave pisane još od 16. do 17. st.), tj. kroz 18. i gotovo cijelo 19. st., obitelj se proučavala u sklopu zanimanja za tzv. “privatne starine”, odnosno “privatni život”, zajedno s mnogim drugim aspektima svakodnevnog života (npr. načinom odijevanja, dnevnim obavezama i ritualima, svetkovinama i sl.). Ta su djela temi najčešće prilazila s popularnog stanovišta uz, za današnje poimanje znanosti, nedostatnu kritičku aparaturu. Za prvo pravo, znanstveno zasnovano djelo o rimskim privatnim starinama smatra se 5. svezak Beckerova i Marquardtova priručnika o rimskim spomenicima, u kojem je J. Marquardt obradio privatne starine.¹ Osim njega valja spomenuti još i Blümnera² i Friedländera³, čija su djela u potpunosti posvećena temi “privatnih starina”, obuhvaćajući i pitanja odgoja djece, statusa žene, robova, oslobođenika, klijenata i sl. Spomenuti autori svoja djela zasnivaju na znanstvenoj analizi s obiljem bilješki ne ograničavajući se samo na podatke iz djelâ antičkih pisaca (pravnikâ, govornikâ, povjesničara, satiričara i dr.) već u svoja razmatranja uključuju i podatke s antičkih natpisa i rezultate arheoloških istraživanja. No, budući da je arheologija tada još uvijek bila mlada znanost, s malo sintetičkih i analitičkih studija, njeni su rezultati u takva djela mogli biti integrirani uglavnom samo povremeno i ilustrativno, odnosno, arheološki rezultati su se uglavnom koristili samo kao nadopuna zaključcima izvedenima na osnovi navoda antičkih pisaca.⁴

Odlično poznavanje djela antičkih pisaca omogućilo je ovim autorima vrlo detaljno rekonstruiranje brojnih aspekata svakodnevnog života Rima - bilo javnog bilo privatnog. Iscrpno su opisane razne faze obiteljskog života, počevši od svakodnevnih kućnih obaveza u domaćinstvu, preko vrsti i načina sklapanja braka,

¹ W. A. BECKER – J. MARQUARDT, 1867, Bd. V. Sadržaj sveska nešto je kasnije ponovo objavljen i to kao Bd. VII. (*Das Privatleben der Römer*) u: J. MARQUARDT – Th. MOMMSEN, 1879.

² H. BLÜMNER, 1911, kod kojeg vidi i pregled starije literature (str. 4-6).

³ L. FRIEDLÄNDER, 1881.

⁴ Prema jednom od takvih priručnika nastao je i jedini hrvatski (A. MUSIC, 1910, pogl. III., str. 129-143) napisan poput školskog udžbenika, bez ikakvih znanstveno-kritičkih intervencija.

svadbene ceremonije i svetkovine, odgoja i školovanja djece, smrti i pogrebnih rituala, do pitanja nasljedstva i načina na koji su uređeni ostali odnosi među članovima obitelji i domaćinstva. Mnogo manje pažnje posvećeno je samom ustroju i obliku obitelji. Konceptija rimske obitelji zasnovana je na tekstovima antičkih pisaca - poglavito pravnika - u kojima se definiraju pojmovi *familia* i *domus*. Budući da su po tim pitanjima navodi antičkih pisaca bili vrlo jednoobrazni, njihove su riječi prihvaćene kao potpuno vjerodostojan prikaz rimskodobne obitelji. Stoga je rimska obitelj prikazana tek u kratkim crtama bez pokušaja kritičkog ispitivanja pravog mjesta i pravog opsega zastupljenosti tako zamišljenog obiteljskog obrasca u rimskom društvu krajem republike i tijekom principata.

Prema takvom prikazu rimska je obitelj pripadala tipu proširene patrijarhalne patrilokalne obitelji. Obuhvaćala je skupinu osoba, bilo vezanih po | prirodnoj osnovi (potomci po rođenju) bilo po pravnoj osnovi (ženidbom, usvajanjem), koje su bile podređene vlasti poglavara obitelji (*pater familias*). Ona je prema tome mogla obuhvaćati više jezgrenih obitelji; ako su se sinovi poženili oni su i dalje (kao i njihove supruge i potomci) potpadali pod očevu vlast dokle god je on bio živ. <49>

Budući da su takvo mišljenje podržavale i teorije kulturnih antropologa i sociologa, prema kojima stupnju društvenog razvoja na kojem su bili Rimljani odgovara tip proširene obitelji, ono se učestalo ponavljalo u radovima koji su se bavili rimskim društvom ili privatnim životom Rimljana kao jedna *opinio communis*, tj. svima dobro znana i razumljiva činjenica. Takvo gledanje na rimsku obitelj prihvatili su i povjesničari, arheolozi i drugi koji su se svojim radom doticali ove teme. Još jednom želim napomenuti da se ono u pravilu odnosi na sam grad Rim, ali se, s obzirom na ustroj Carstva u kojem su provincije, gradovi i način života u njima bili uređeni kao gotovo potpuno vjerne replike samog Rima, smatralo da je i obitelj izgledala podjednako u svim područjima pod rimskom vlašću.

Takvo, u znanosti već duboko ukorijenjeno mišljenje o rimskoj obitelji, snažno su poljuljali radovi B. D. Shawa i R. P. Sallera, koji su na osnovi analize obiteljskih odnosa na velikom broju nadgrobnih natpisa iz zapadnog dijela Carstva zaključili da je u rimskom društvu u velikoj mjeri bio zastupljen tip jezgrene, a ne proširene obitelji.⁵ Ovako dijametralno suprotna viđenja rimske obitelji ne moraju nužno značiti da je jedno od njih pogrešno. Na oblikovanje obitelji, uz društvena pravila i tradiciju, nužno utječu i sudbine pojedinaca koji ju tvore, njihov društveni status ili ekonomska podloga. Jedna bogata i ugledna obitelj mogla je (i morala zbog svog prestiža) biti bogata i brojem članova svog domaćinstva, a slabije ekonomsko stanje neke druge obitelji moglo je imati znatnog utjecaja na malobrojnost njena domaćinstva, do te mjere da je ono odgovaralo jezgrenoj obitelji.

⁵ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 124-156; B. D. SHAW, 1984, 457-497.

2. Dosadašnja istraživanja obitelji

Radi lakšeg praćenja daljnjeg izlaganja, nužno je na ovom mjestu podrobnije obrazložiti terminologiju i definirati pojmove koji se susreću prilikom izučavanja obitelji i povijesti obitelji, iako to možda na prvi pogled djeluje suvišno - budući da nam je pojam "obitelj" svima iskustveno blizak, te stoga i "sam po sebi razumljiv". I zaista, gledano s biološkog stanovišta obitelj definira reproduktivni trokut koji tvore otac, majka i dijete. U tom smislu ovaj je trokut nesumnjiva konstanta obiteljskog ustroja u svim vremenima i društvenim uređenjima, i ujedno osnovna jedinica društvenog života. Stoga ona, uz biološku funkciju, ima i svoju mnogo značajniju društvenu ulogu. No, definicija obitelji kao jednog od elemenata društva još uvijek nije stvorena, odnosno još ne postoji onakva definicija obitelji koja bi zadovoljila zahtjeve svih sociologa, antropologa i drugih zainteresiranih stručnjaka, i koja bi mogla obuhvatiti potrebe komparativnih studija svih društava iz svih razdoblja.

<50> | Među istraživačima obitelji dugo je vremena dominiralo evolucionističko gledanje na razvoj obitelji. Evolucionistička struja socijalne antropologije, čiji korijeni sežu još u 19. st., držala je da su tijekom vremena sva društva proživjela sličan razvoj. Sukladno njenoj teoriji, što istraživač dublje zalazi u prošlost, nailazi na sve primitivnije stupnjeve ljudskog razvoja koje prate sve složeniji principi srodstva i obitelji, pa se tako na sličnim razvojnim stupnjevima mogu očekivati i slični oblici obiteljskog življenja.⁶ Takvo se mišljenje u globalu zadržalo do početka 70-ih godina ovog stoljeća, kada se izučavanje obitelji počelo izdvajati iz šireg konteksta društvenih studija i kad mu se počelo pristupati kao samostalnoj istraživačkoj temi. Početni impuls novom, drugačijem pristupu izučavanju povijesti obitelji dala je knjiga Ph. Ariesa,⁷ u kojoj je autor u znanstveno istraživanje, uz demografske, uključio i razne druge podatke - prije svega one koje pružaju ikonografija i umjetnost.⁸ No pravu prekretnicu u pogledima na povijesni razvoj obitelji označilo je djelo P. Lasletta,⁹ koje je svojim zaključcima izazvalo pravu revoluciju u krugovima njegovih suvremenika. Naime, do tada se smatralo da je u društvu predindustrijske Europe prevladavao tip složene i (brojčano) velike patrijarhalne obitelji. Međutim, P. Laslett je, na tragu onog rada koji su još 50-ih i 60-ih godina provodili francuski demografi, preuzeo njihovu metodu povijesnog pristupa izučavanju obitelji. Zajedno s Cambridge Group for the History of

⁶ Usp. L.H. MORGAN, 1981, passim (nar. 29, 357).

⁷ Ph. ARIÈS, 1960.

⁸ Usp. kritički osvrt na navedeno Arièsovo djelo kod T. K. HAREVEN, 1991, 97-98.

⁹ P. LASLETT, 1965.

Population and Social Structure, statistički je obradio pisane dokumente (popise stanovništva, župne knjige i sl.) na tlu Engleske iz posljednja četiri stoljeća. Došavši do zaključka da je “velika” i “složena” obitelj predindustrijske Engleske prosječno imala svega 4,75 članova, iznio je “skandaloznu” radnu hipotezu da je obitelj u predindustrijskim društvima bila brojčano mala grupa. Njegovo je djelo izazvalo burne kritike i brojne polemike, kako zbog zaključaka tako i zbog metodologije, ali je ono izuzetno značajno zbog otvaranja novih putova u proučavanju obitelji. Istovremeno se javljaju i drugi autori, poput J. Goodyja, T. Hareven, J.-L. Flandrina i dr. Iako se njihovi pristupi često znaju i radikalno razlikovati, svima je karakterističan interdisciplinarni pristup proučavanju obitelji i njene povijesti.¹⁰

No tek je pojava časopisa *Journal of Family History* (1976. g.) i angažman jedne od njegovih suosnivača Tamare K. Hareven omogućila snažnije širenje i prihvaćanje interdisciplinarnog istraživanja povijesti obitelji, i to u tolikom opsegu, da se danas nastoji dokazati da ono zaslužuje status zasebne znanstvene discipline, unatoč tome što je istraživanje povijesti obitelji još uvijek na svojim počecima i što su još mnoga pitanja neriješena.¹¹ Jedno od takvih pitanja koje još uvijek čeka na općeprihvatljiv odgovor i kod istraživača povijesti obitelji, jest definiranje samog pojma “obitelj”. Već je na prvom koraku važno istaknuti različitost značenja pojmova “obitelj” i “domaćinstvo”. Kod sociologa i povjesničara ti su se pojmovi često znali naizmjenice koristiti bez pravljenja ikakvih distinkcija među njima.¹² Ovi se pojmovi u mnogim jezicima također znaju međusobno izjednačavati.¹³ Danas je uglavnom općeprihvaćeno mišljenje da treba razlikovati pojmove “obitelj” i “domaćinstvo”, pri čemu domaćinstvo označuje rezidencijalnu domaću grupu (engl. *domestic residential group*), dakle grupu¹⁴ ljudi povezanih zajedničkim aktivnostima i mjestom stanovanja (koje u nekim kulturama može obuhvaćati i nekoliko, a ne samo jednu kuću). Minimalistička definicija obitelji - takva koja se može komparativno primijeniti kod različitih kultura - obitelj označuje kao najužu srodstvenu jedinicu (koja ne mora tvoriti zasebnu grupu!), a koju čine majka i djeca. Otac, iako u većini kultura čini dio obitelji, prema ovakvoj definiciji ne mora joj nužno pripadati. U stvarnosti je kulturnim antropolozima gotovo nemoguće zadržati tu distinkciju između pojmova “obitelj” i “domaćinstvo”. Stoga oni, kako bi mogli

<51>

¹⁰ Pregled razvoja istraživanja povijesti obitelji daje T. K. HAREVEN, 1991, 95-124, gdje navodi i najvažniju literaturu. Usp. i A. MILIĆ, 1988, 5 i d.

¹¹ T. K. HAREVEN, 1991, bilj. 4 na str. 96; ISTA, 1988, 57-58.

¹² ISTA, 1988, 55.

¹³ Usp. J.-L. FLANDRIN, 1988, 90 i d.

¹⁴ Pri korištenju izraza “grupa” slijedim Vivelovu definiciju, prema kojoj ona označuje skupinu ljudi povezanih nekom zajedničkom aktivnošću (v. F. R. VIVÉLO, 1978, 107, usp. i 161, 247).

obuhvatiti sve raznolikosti obiteljskog života u raznim društvima, od kojih su mnoge strane našem modernom poimanju obitelji, radije rabe kompromisni izraz “domaća grupa” (engl. *domestic group*), odnosno “obiteljska grupa” (engl. *family group*). “Obiteljska grupa”, ili “obitelj” kako ju i dalje nazivaju neki antropolozi, označuje domaćinstvo formirano na principu srodstva koje uključuje potomke barem jednog od odraslih članova. Ovako definirana obitelj može na različite načine organizirati svoj unutarnji život, te se prema tom načinu obiteljske organizacije i oblikovanja može podijeliti u nekoliko glavnih tipova, odnosno u jednostavne i u složene obiteljske grupe. Jednostavan tip obitelji (obiteljske grupe) predstavlja jezgrena obitelj, koju čini domaćinstvo sastavljeno samo od roditelja i njihove djece. Složeni tipovi mogu se podijeliti na više podtipova. Obiteljske grupe zasnovane na principu poligamnog braka i s neolokalnim mjestom stanovanja nakon sklapanja braka mogu biti poligine (tj. jedan suprug može u isto vrijeme imati više žena) ili poliandrične (jedna žena istovremeno može imati više muževa). Obiteljske grupe koje su zasnovane na svijesti o zajedničkom porijeklu mogu, ovisno o mjestu stanovanja, biti patrilokalne (mladi par odlazi živjeti s muževljevim ocem ili blizu njega), matrilokalne (mladi par odlazi živjeti sa ženinom majkom ili blizu nje), avunkolokalne (uglavnom se koristi za slučajeve kad mladi par odlazi živjeti s muževljevim ujakom ili blizu njega), ambilokalne (mladi par odlazi živjeti blizu bilo muževljevih bilo ženinih roditelja ili s njima), neolokalne (mladi par osniva domaćinstvo podalje od mjesta stanovanja roditelja bilo kojeg od supružnika) itd., proširene obitelji. U takvim, proširenim, obiteljima (engl. *extended family group*) u istom domaćinstvu zajedno živi više linearnih srodnika sa svojim potomcima. Od proširene obitelji razlikuje se udružena obiteljska grupa (engl. *joint family group*), koju čine dva ili više bočna srodnika (najčešće su to braća) koji zajedno sa svojim bračnim partnerom i potomcima žive u istom domaćinstvu.¹⁵

<52> | Ako se vratimo s općeg definiranja pojmova “obitelj” i “domaćinstvo”, valja ustanoviti kakvo je stanje kod onih konkretnih pojmova relevantnih za ovaj rad, to jest, što je i kakva je bila rimska obitelj i/ili domaćinstvo?

U rimskom su jeziku poznate dvije riječi, *familia* i *domus* koje označavaju obitelj i/ili domaćinstvo, i obje imaju vrlo širok spektar značenja. R. P. Saller¹⁶ je, iscrpnom studijom njihova pojavljivanja i učestalosti u određenim kontekstima, uspio ustanoviti da je u klasičnom carskom razdoblju *domus* predstavljao općenitiji izraz nego *familia*. Izgleda, po svemu sudeći, da Rimljani toga doba nisu polagali preveliku važnost na fino razlikovanje ovih dvaju pojmova, ali se ipak mogu pronaći neke ključne razlike među njima.

¹⁵ O “domaćoj grupi”, “obiteljskoj grupi” i o raznim tipovima obitelji v. kod F. R. VIVELLO, 1978, 178 i d.

¹⁶ R. P. SALLER, 1984, 336-355.

Izraz *familia* u pravilu je označavao grupu ljudi koja je u pravnom smislu bila podvrgnuta vlasti (*in potestate*) istog pojedinca. U tom smislu riječ se koristila za označavanje svih robova pod vlašću istog gospodara, jednako kao i za sve članove domaćinstva pod vlašću istog *pater familias*: djecu (bilo rođenu, bilo adoptiranu) i njihove potomke, ali samo one potekle po muškoj liniji. Položaj žene u rimskoj *familia* bio je dvojak. Sve do udaje kćeri su bile članovi očeve *familia*, a da li će i nakon udaje ostati u njoj ili prijeći u muževu, ovisilo je o vrsti braka koji su mladenci sklopili. Dok je bio uobičajen brak *cum manu* žena je nakon udaje potpadala pod muževu *potestas* i time ulazila u njegovu *familia* zadobivši u njoj, u pravnom smislu, položaj kćeri. Međutim u braku *sine manu*, koji dopušta još Zakonik XII tablica, i koji je s vremenom gotovo potpuno istisnuo iz upotrebe onaj *cum manu*, žena i dalje ostaje *in potestate* vlastitog oca i članom svoje *familia* po rođenju.¹⁷ Agnatski princip na kojem se temelji *familia* još je naglašeniji u slučajevima kad se ovaj izraz koristi za označavanje šireg kruga potomaka poteklih od istog zajedničkog pretka čime se izjednačava po definiciji s pojmom *gens*.¹⁸ Prema tome, kad su se u razdoblju kasne republike i principata Rimljani služili riječju *familia* imali su na umu prije agnatsku lozu nego obitelj, budući da ona u pravilu nije obuhvaćala jednog od njenih glavnih pripadnika, suprugu odnosno majku.

Ranije iznešenoj definiciji obiteljske grupe više odgovara izraz *domus*. On se koristio da bi označio, uz samu zgradu rimske kuće, i domaćinstvo kojemu, uz agnate, pripadaju i žena i drugi srodnici, dakle i kognati i svojta (*affinitas*), te kućni robovi i drugi zavisni članovi (oslobođenici i sl.).¹⁹ U nekim se aspektima pojmovi *domus* i *familia* podudaraju: oba obuhvaćaju agnate, i oba služe za označavanje servilne populacije jednog gospodara. No *domus* posjeduje sva tri ključna elementa na osnovi kojih se on može identificirati kao izraz koji su Rimljani koristili kad su željeli označiti obiteljsku grupu: domaćinstvo, roditelji i njihovi potomci.

S obzirom na to da su domaćinstvu pripadali i drugi srodnici i servilni članovi, *domus* bi se po definiciji trebao opisati kao proširena patrilokalna | <53> patrilinarna obiteljska grupa. Zanimljivo je da, iako postoje pokazatelji da je jezgrena obitelj bila vrlo snažno zastupljena (o čemu će kasnije biti više riječi), izgleda da Rimljani nisu imali poseban izraz za njeno označavanje, osim ako se takvim ne može smatrati nekoliko puta potvrđena sintagma *uxor liberisque*.²⁰

¹⁷ R. P. SALLER, 1984, 340-342; A. ROMAC, 1981, 101-102, 106, 110-111.

¹⁸ Usp. npr. Ulpian, *Digest*. 50. 16. 195. 1-4:...*Item appellatur familia plurium personarum, quae ab eiusdem ultimi genitoris sanguine proficiscuntur...*; v. i R. P. SALLER, 1984, 337-338, 341.

¹⁹ R. P. SALLER, 1984, 343-344.

²⁰ R. P. SALLER, 1984, 344; usp. npr. Cicero, *Rosc. Amer.* 96, *Phil.* 12. 5 i dr.

Međutim, važno je napomenuti da većina antičkih pisaca piše o uglednim i bogatim familijama i domusima, i vrlo često su upravo veličina, bogatstvo i ugled koji su uživale pojedine familije ili domusi bili usko povezani kako s njihovim precima tako i sa živućim članovima. Kod antičkih pisaca gotovo da i nema spomena mnogobrojnog srednje imućnog ili siromašnijeg sloja stanovništva. To su više možda indikativniji Ovidijevi stihovi (*Fasti*, 4. 543 i d.) u kojima opisujući siromašnu obitelj, a zacijelo očekujući smijeh publike navikle na kompleksnost domusa jednog bogatog i uglednog domaćinstva, pretjeruje i kaže:

*tota domus laeta est, hoc est materque paterque
nataque: tres illi tota fuere domus.*²¹

Naime, siromašan puk, pogotovo gradski, zacijelo nije mogao uzdržavati roblje i drugu poslugu, pa je u njihovu slučaju *domus* mogao zaista obuhvaćati samo jezgrenu obitelj.²²

Prema tome, moglo bi se zaključiti da je u rimskoj terminologiji izraz *domus*, budući da obuhvaća uz ostale članove domaćinstva i trijadu jezgrene obitelji - oca, majku i djecu - bliži prije navedenoj definiciji pojma obitelji nego *familia* koja se uglavnom rabi za označavanje agnatskih srodnika, dakle isključujući ženu, jer ona u carskom dobu uglavnom nije potpadala *in manu* supruga (i ulazila u njegovu agnatsku familiju *filiae loco*), već je ostala član agnatske grupe svog oca.²³ Ovaj zaključak bi podržavala i Ciceronova hijerarhija obiteljskih obveza (*De off.*, 1. 58), u kojoj je na prvom mjestu, kao najvažnija, veza muža i žene, na drugom roditelja i djece, a tek na trećem veza između ostalih pripadnika domusa.

Širenje rimske države na susjedna područja i naseljavanje rimskih građana na njima širilo je i rimski način života. Tamošnje domaće stanovništvo postupno je prihvaćalo rimske običaje u raznim sferama života. Ipak, ove promjene nisu se odvijale na svim osvojenim područjima podjednakim tempom niti na isti način. Zacijelo je glavni faktor u tom procesu romanizacije bio sam stupanj društvenog razvoja domaće zajednice i sposobnosti te zajednice da novonastale promjene usvoji i prihvati kao dio vlastite kulture.

Sudeći po dosadašnjim spoznajama o ranorimskoj Liburniji, osobito o njenoj vrlo brzom romanizaciji, moglo bi se zaključiti da je liburnsko društvo i u razdoblju prije rimske dominacije vlastitim snagama razvilo određena kulturna obilježja koja se u osnovi nisu mnogo razlikovala od rimskih. Istraživanja društva i stanovništva Liburnije, koja su se osobito razvila u posljednjih tridesetak godina, otkrivaju neke

²¹ "Cijeli dom miran je, tu su i majka i otac / i njihova kći: troje njih čitav bijahu dom." (Prevela i istaknula autorica.)

²² R. P. SALLER, 1984, 344.

²³ A. ROMAC, 1983, s. v. *Matrimonium*, 207.

od takvih aspekata domaće kulture: liburnsko je stanovništvo naročito brzo uskladilo svoj način imenovanja s rimskim, velik je broj domaćih kultura doživio *interpretatio Romana*, prihvaćeni su i prilagođeni vlastitom ukusu | neki tipovi rimskih spomenika i sl. Ipak, kod većine autora istraživanje društva i stanovništva imalo je tek usputnu ulogu. U pravilu, oni su težište svoga rada stavljali na političku i upravnu povijest, a problemima društva i stanovništva prilazili su tek u tolikoj mjeri koliko je to bilo neophodno za izlaganje glavne teme njihova zanimanja. Veća usredotočenost na problematiku društva prisutna je u radovima tek nekolicine autora, među kojima se osobito ističu Fanula Papazoglu,²⁴ Geza Alföldy,²⁵ John J. Wilkes,²⁶ Mate Suić,²⁷ Duje Rendić-Miočević,²⁸ Branimir Gabričević,²⁹ i u novije vrijeme Slobodan Čače.³⁰ <54>

Unatoč tome što još uvijek postoje brojne nepoznanice u pogledu društvene strukture i njene terminologije (onakve kakva je do nas stigla tek posredovanjem antičkih pisaca i natpisa), istraživači su uglavnom složni oko glavnih karakteristika društva domaćeg stanovništva. Općenito se smatra da je većina naroda predrimске Dalmacije bila organizirana u rodovima, odnosno zajednicama zasnovanim na krvnom srodstvu.³¹ Rodovi su okupljali krvne srodnike potekle od istog pretka po načelu patrilinearnosti, a kako su na osnovi svijesti o zajedničkom porijeklu rodovi mogli okupiti velik broj članova, tako su se mogli dijeliti na manje zajednice ili udruživati u veće. Poznate su veće zajednice, na razini naroda, koje su obuhvaćale veća zemljopisna područja. Bitna obilježja ovakvih zajednica očituju se u kulturnoj i jezičnoj homogenosti njihove populacije, te u određenoj političkoj, vjerskoj i drugoj povezanosti. Stupanj političke organizacije kod njih ne doseže nivo centralne vlasti uobičajene u državi, već ga se prije može opisati kao čvršći ili labaviji savez autonomnih zajednica (rimskodobnih *civitates*). Takve su političke saveze već neko vrijeme prije rimskog osvajanja poznavali gotovo svi obalni narodi - Histri, Japodi, Liburni, Delmati, i barem neki od naroda u unutrašnjosti, poput Autarijata, Desitijata, Breuka. Kod većine ovih naroda proces društvenog raslojavanja je u vrijeme rimskog osvajanja već imao vlastitu tradiciju. Od pripadnika društveno

²⁴ F. PAPAZOGLU, 1967, 123-144; ISTA, 1967a, 11-22; ISTA, 1969.

²⁵ G. ALFÖLDY, 1961, 307-319; ISTI, 1962, 17-26; ISTI, 1963, 81-87; ISTI, 1965.

²⁶ J. J. WILKES, 1969; ISTI, 1977, 732-766.

²⁷ M. SUIĆ, 1951, 70 i d.; ISTI, 1976, 48 i d; ISTI, 1981, 81 i d.

²⁸ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 770 i d.; ISTI, 1951, 693 i d.; ISTI, 1962, 856 i d.; ISTI, 1974, 871 i d.

²⁹ B. GABRIČEVIĆ, 1953, 111 i d.

³⁰ S. ČAČE, 1979, 43 i d.; ISTI, 1979, pogl. VI, 598 i d.

³¹ Usp. G. ALFÖLDY, 1965, 166 i d.; M. SUIĆ, 1976, 48 i d.; S. ČAČE, 1985, 638 i d.; F. PAPAZOGLU, 1967a, 12 i d.; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 770 i d.; A. STIPČEVIĆ, 1989, 127 i d.

istaknutijih slojeva poznati su nam preko rimskih epigrafičkih i drugih pisanih spomenika, *principes*, *reguli* i *reges*, koji su svakako imali vodeću ulogu u zajedničkim pothvatima savezima - ratovanju, kultnim obredima i sl.³²

Jedina prava državna tvorevina može se dokazati samo na jugoistoku antičkog Ilirika, gdje je već od 5. st. pr. Kr. postojalo Ilirsko kraljevstvo. Bliski kontakti s grčko-helenističkim svijetom, kao i neposredno susjedstvo s Makedonijom, svakako su imali nemalog utjecaja na njeno izrastanje iz društva zasnovanog na <55> krvnosrodničkoj povezanosti u pravu državu s elementima javne | vlasti. Državom je upravljao kralj, a vlast se nasljeđivala po muškoj liniji. Istaknute položaje u strukturi vlasti imali su članovi njegove obitelji, te njegovi "prijatelji". Osim njih, u upravljanju državom su sudjelovali i *principes*, vjerojatno podčinjeni njegovoj vlasti, a ne članovi nekakvog vijeća koje bi moglo kralja ograničavati u njegovom provođenju vlasti. Kralj je imao gotovo svu vlast u svojim rukama - on je upravljao vojskom, ubirao poreze, te vjerojatno određivao zakone i vodio brigu o kultu.³³

Rimskim osvajanjem i uspostavom rimske administracije, rod kod domaćeg stanovništva provincije Dalmacije nije prestao postojati, iako je proces romanizacije mogao utjecati na njegovo prilagođavanje rimskim društvenim institucijama. Rimska i grčka terminologija koja se susreće kod pisaca i na natpisima, iako ukazuje na krvno srodstvo kao temelj okupljanja autohtonih zajednica, zasad još uvijek više traži odgovore nego što ih sama daje. Uz upotrebu izraza *gens*, pojavljuju se i izrazi *decuria*, *centuria* i *cognatio*, čija interpretacija varira počevši od mišljenja da se oni sinonimno koriste za označavanje roda, da predstavljaju podgrupu roda ili zajednicu više rodova, ili pak da označavaju proširenu obiteljsku grupu tipa zadruge. S obzirom na to, istraživači se slažu da se autohtoni rod ne može poistovjetiti s rimskim gensom, iako mu može biti sličan.

Pretpostavlja se da *decuria* i *centuria* označavaju podgrupe na koje se dijelio rod,³⁴ dok po pitanju koju su svoju društvenu ustanovu Liburni označavali terminom *cognatio* još uvijek ne postoji jedinstveno mišljenje istraživača. U rimskoj pravnoj terminologiji ova se riječ tumači kao izraz koji označava krvno srodstvo u širem smislu, obuhvaćajući krvne srodnike i po muškoj i po ženskoj liniji,³⁵ i izjednačava se s grčkim izrazom συγγένεια.³⁶

³² S. ČAČE, 1979, 49 i d. Usp. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1962, 853 i d.

³³ F. PAPAZOGLU, 1967a, 19-20.

³⁴ Za izraze *gens*, *gentilis*, *decuria* i *centuria* v. G. ALFÖLDY, 1965, 166 i d., te osobito bilj. 3 na str. 189-90; B. GABRIČEVIĆ, 1953, 112 i d.; A. STIPČEVIĆ, 1989, 127 i d.

³⁵ Paulus, *Sententiae*, 4, 8, 14; *Dig.*, 38, 10, 10, pr. - 3. Usp. A. ROMAC, 1983, 61, s. v. *Cognatio*; ISTI, 1973, 165, 7; J. MEDINI, 1985, 5; G. ALFÖLDY, 1963, 85.

³⁶ *Dig.*, 38, 10, 10, 2. Usp. G. ALFÖLDY, 1963, 82; S. ČAČE, 1985, 629.

Usp. i upotrebu ovog izraza kod Apijana (*Illyr.*, 22). Na tom mjestu, opisujući način života Panonaca, koristi izraz συγγένεια, koji autori prevode sa "srodstvo" (npr. S. ČAČE, 1979, 50) ili "rod" (npr. G. ALFÖLDY, 1965, 166).

Srž pojma je krvno srodstvo, pa su stoga i agnati samo jedna polovica svih kognata. Drugu polovicu, odnosno krvne srodnike po ženskoj liniji, dio je rimskih pravnika nazivao *naturali iure cognati*. Međutim, drugi su pravници izraz *cognatio* definirali samo kao krvno srodstvo po ženskoj liniji,³⁷ što treba prije shvatiti kao ekonomiziranje u izražavanju, odnosno kao označavanje takvih srodnika kao kognata u užem smislu, a ne kao suprostavljanje pojmova *agnatio* i *cognatio* u tom smislu da oni označavaju dvije zasebne kategorije srodnika.³⁸ Osim kod pravnika, *cognatio* se može naći i na latinskim epigrafičkim spomenicima gdje također označava krvne srodnike općenito,³⁹ s izuzetkom zavjetnog spomenika nađenog na liburnskom području, vjerojatno u Varvariji ili Burnumu.⁴⁰ U ovom se slučaju *cognatio* tumači kao izraz koji autohtono stanovništvo, ne snalazeći se | najbolje s institucijama i terminologijom rimskog društva, rabi kao sinonim izrazu *gens*, želeći tako označiti vlastitu instituciju roda kao zajednice zasnovane na krvnom srodstvu.⁴¹ G. Alföldy, koji polazi od pretpostavke o vrlo istaknutoj ulozi žena u liburnskom društvu (v. dalje), smatra da *cognatio* na ovom spomeniku valja shvatiti u užem smislu riječi, odnosno kao izraz koji označava krvno srodstvo samo po ženskoj liniji. Stoga u njemu vidi naziv koji Liburni svjesno koriste kako bi označili specifičnu strukturu svog roda zasnovanu na matrilinearnom principu, različitu od patrilinearnih rodova kakve su poznavali ostali narodi Dalmacije i tzv. ilirskih provincija uopće, a za koje je autohtono stanovništvo u pravilu koristilo odgovarajući latinski termin *gens*.⁴²

<56>

Cognatio je više puta potvrđen i na salonitanskim natpisima, u posebnoj skupini spomenika vjerskog karaktera. J. Medini, koji je ovim spomenicima posvetio posebnu pažnju, smatra da su dotične kognacije u početku (od kraja 1. do polovice 2. st.) moguće i bile zasnovane na krvnim vezama, a da im kasnije osnova okupljanja postaje briga oko održavanja kulta Magne Mater - Kibebe, te da se tada članovi kognacija, metroački vjernici, međusobno smatraju “braćom i sestrama” po Velikoj Majci, od koje su svi zajedno potekli. Pa ipak, iako se i kod liburnskog natpisa radi o zavjetnom spomeniku, i to takvom koji postavlja *sacerdos*, J. Medini prihvaća mišljenja D. Rendić-Miočevića i G. Alföldyja, da na njemu spomenuta *cognatio* (u sklopu posvete *pro suis et cognatione Nantania*) označava liburnski (matrilinearni) rod.⁴³

³⁷ *Dig.*, 38, 10, 10, 2; *Iust., Inst.*, 3, 5, 4.

³⁸ Usp. S. ČAČE, 1985, 630.

³⁹ Usp. J. MEDINI, 1985, 5 i bilj. 41; G. ALFÖLDY, 1963, 83 i bilj. 15.

⁴⁰ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 770.

⁴¹ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960, 771.

⁴² G. ALFÖLDY, 1963, 82-85; ISTI, 1965, 167. Njegovo mišljenje dijelom slijedi i J. J. WILKES, 1969, 185-187.

⁴³ J. MEDINI, 1985, 5, 19 i d. Naprotiv, F. PAPAZOGLU (1967a, 13) sklonija je u navedenoj kognaciji radije vidjeti vjersko udruženje nego rod.

Sumirajući mišljenja spomenutih istraživača, S. Čače nudi nešto drugačiju, i vjerujem, uvjerljiviju interpretaciju. On smatra da se sustav računanja srodstva preko udaljenog pretka u epihorskoj sredini ne može poistovjetiti s rimskim. Pretpostavlja da je kod Liburna postojalo klasno izdiferencirano društvo u kojem su vodeći rodovi uspostavili odnose bitno različite od onih koji su prevladavali na nižim razinama društvene piramide. Struktura vodećih liburnskih rodova možda bi se najbolje mogla interpretirati kao tzv. “konična grupa”, odnosno kao skup loza,⁴⁴ koje obično kao os svog okupljanja imaju određeni predmet vlasništva (npr. zemlju), rang ili neki privilegij. Unutar takve grupe dominantna nasljedna linija uživa naročite povlastice s obzirom na dotičnu os, dok stupanj, odnosno vrsta privilegija koju uživaju pripadnici pobočnih loza ovisi o njihovoj genealoškoj udaljenosti od glavne linije. Zbog ovakve “pomičnosti” domaće srodničke grupe - njenog svojstva da ima “središte” ali ne i fiksne granice - morao se izbjegavati i termin *gens*. Stoga je *cognatio*, kao najopćenitiji, zacijelo bio i najbolji izraz za označavanje srodstveničke strukture kod Liburna. Sve dok čvrsti dokazi ne pokažu suprotno, mora se uvažiti evidencija ranocarskih epigrafičkih spomenika na kojima <57> se porijeklo domaćeg stanovništva izražava imenom oca, a ne majke, na osnovi čega se smije zaključiti da se i kod Liburna srodstvo računalo po muškoj liniji. Kod vodećih rodova vrlo vjerojatno treba računati i s uvažavanjem podrijetla po majci te s izrazitom statusnom endogamijom. Prema tome, potpuno je moguće zamisliti patrilinearno srodstvo, koje će biti obilježeno nazivom *cognatio*.⁴⁵

Unutar rodova osnova društvenog i gospodarskog okupljanja bila je monogamna obitelj. Koliko god su antički pisci škrti obavijestima o društvu domaćeg stanovništva još manje podataka daju o ustroju njihovih obitelji. I to malo informacija koje daju uglavnom su zaklonjene velom njihovih vlastitih kulturoloških shvaćanja ili su pak svedene na mitološku priču. Ovo je osobito zamjetno kod grčkih pisaca, kod kojih je prisutno jedno zajedničko zapažanje: obitelj prastanovništva na istočnoj obali Jadrana anomalna je u odnosu na shvaćanja samih pisaca i njihovih čitatelja.

Glavnina tih vijesti odnosi se na Liburne i na položaj žene u njihovom društvu. U Pseudo-Skilakovu Periplusu, djelu zemljopisna karaktera iz sredine 4. st. pr. Kr., u poglavlju u kojem se opisuje liburnska obala (*Periplus*, c. 21), nalazi se i jedna kratka etnografska opaska, srž koje je da Liburnima vladaju žene, koje, osim toga, smiju slobodno seksualno općiti s vlastitim robovima i strancima. Nikola

⁴⁴ Pod lozom (engl. *lineage*) obično se podrazumijeva grupa krvnih srodnika poteklih od istog zajedničkog pretka koji svoj međusobni rodbinski odnos mogu dokazati nizom genealoških veza. Manja je od roda, i obično je rezidencijalnog karaktera. Usp. R. VIVELLO, 1978, 251, s. v. *Lineage*.

⁴⁵ S. ČAČE, 1985, poglavlja VI. 5. i VI. 6, str. 627 i d.

iz Damaska, autor s kraja 1. st. pr. Kr., zacijelo preuzimajući vijest iz nekog starijeg grčkog etnografskog djela, u svoju zbirku čudnih običaja uključuje i Liburne, za koje kaže da kod njih postoji običaj da se djeca pripisuju očevima na osnovi tjelesne sličnosti, budući da im pravi otac nije poznat zbog seksualne slobode njihovih majki.⁴⁶

Gledano očima prosječnog Grka, odnosno kroz prizmu uređenja života u grčkom polisima, ovakvi su opisi ukazivali na potpunu društvenu neuređenost liburnskog društva. Grčka koncepcija uređenja polisa bazirala se na shvaćanju prirodne superiornosti muškarca i njegove dominacije, kako u javnom, tako i u privatnom životu. Uloga žene svedena je na uzorno vođenje domaćinstva, a ispunjenjem njihova života smatralo se sklapanje braka i majčinstvo. Sklapanje zakonitog braka i rađanje zakonito priznate djece bilo je od izuzetne važnosti za održanje kontinuiteta javnog života polisa, zbog čega se i naročito pazilo na ženinu čestitost u braku i na ograničavanje njenih aktivnosti samo na sferu doma i obitelji.⁴⁷ Vijesti poput ovih o “vladavini žena” kod Liburna i o pripisivanju djece očevima na osnovi sličnosti⁴⁸ (a ne zakonom uređenih odnosa između muškaraca i žena) u suprotnosti su s poimanjem “normalnog” u većini polisa. Stoga se one ne mogu tumačiti kao prikaz stvarnosti, već radije kao etnološko-ideološka obrada društvenog uređenja autohtonog društva u kojem je žena imala istaknutiju ulogu nego u većini grčkih polisa.⁴⁹

| Zacijelo je na osnovi takvih podataka o “nevjerojatnoj” slobodi žena nastalo mišljenje da Liburni vuku porijeklo od legendarnih Amazonki (Servije, *Ad Aen.*, I. 243 i XI. 842),⁵⁰ a oni su ponukali i rane istraživače (npr. Bachofena) na tezu da su Liburni živjeli u matrijarhalnom društvu.⁵¹ Ova teza kod drugih istraživača nije imala velikog odjeka. Prema Suiću, Pseudo-Skilakovu *γυναικκρατοῦνται* kod Liburna ne treba shvaćati doslovno; nju bi radije trebalo shvatiti kao prisutnost egzogamnog momenta ili kao trag običaja gostinske obljube (hijerodulije). U svakom slučaju, prema ovom autoru, kod Liburna u protopovijesnom dobu ne može biti govora o matrijarhatu, već samo o nekim remisniscencijama nekadašnjeg

<58>

⁴⁶ F. JACOBY, 1926, frg. 103d.

⁴⁷ Najizraženiji primjer ovakvog shvaćanja prisutan je u atenskom društvu. V. npr. R. JUST, 1991, nar. poglavlja 4. (Marriage and the State), 6. (Freedom and Seclusion), 9. (The Enemy Within) i 10. (The Savage Without).

⁴⁸ Usp. Aristotel, *Pol.*, 1262a; Herodot, *Hist.*, IV, 180, koji na gotovo identičan način opisuju neke narode gornje Libije.

⁴⁹ U tom smislu v. i S. ČAČE, 1985, 606 i d.

⁵⁰ U mitu o Amazonkama također se može prepoznati grčka koncepcija stranog, barbarskog društva kao onoga kod kojega su odnosi među spolovima uređeni obrnuto od onih u polisima. Usp. R. JUST, 1991, nav. mj.

⁵¹ J. J. BACHOFEN, 1948, 767. Usp. G. ALFÖLDY, 1961, 307 i d., gdje autor donosi sve relevantne navode antičkih pisaca kao i stariju literaturu koja se bavila ovim pitanjem.

matrijarhalnog poretka.⁵² G. Alföldy kao ključ za objašnjenje grčkih vijesti koristi Varonov opis (*De re rustica*, II. 10, 9) pastirskog dijela autohtone populacije (vjerojatno se njegov opis u potpunosti odnosi na Liburne), kod kojeg mlade djevojke mogu prije braka slobodno seksualno općiti i iz takvih veza rađati djecu.⁵³ Alföldy prvi sustavno unosi u razmatranje ove problematike i svjedočanstva s ranocarskih natpisa i ispravno zaključuje da kod Liburna ne može biti riječi o matrijarhatu, već samo o, za shvaćanja grčkog klasičnog svijeta, neobično uvaženom društvenom položaju žena. Takav poseban položaj žene u liburnskom društvu, po njegovu mišljenju, velikim je dijelom posljedica gospodarskih prilika. Žene su bile te koje su morale brinuti o obrađivanju zemlje, kućnoj blagajni, ispaši i sl., dok su muškarci dobar dio godine provodili na moru. Kao posljedica toga, ženina važnost u radu odrazila se i u njenu društvenu priznanju, te time i na oblikovanje obitelji.⁵⁴

Na osnovi analize natpisnog materijala koji se sa sigurnošću može pripisati liburnskoj autohtonoj populaciji, G. Alföldy drži da je obitelj kod Liburna pripadala tipu velike matrilokalne obitelji. U jednoj takvoj velikoj obiteljskoj grupi živjelo bi nekoliko jezgrenih obitelji, i to po principu da su kćeri i nakon udaje ostajale u njoj, zajedno sa svojim muževima i potomstvom, a sinovi samo do ženidbe. Kad bi se sin oženio, odlazio bi živjeti, zajedno sa svojom ženom, k njenoj majci. Alföldy smatra da natpisi mogu također dokazati i transformaciju ovakve matrilokalne velike obitelji u bilokalnu, tj. da u majčinoj velikoj obitelji ostaju živjeti i oženjeni sinovi.⁵⁵

<59> Na preostalom dijelu provincije Dalmacije prastanovništvo je, smatra Alföldy, također živjelo u velikim obiteljima, ali su one, za razliku od liburnskih, bile organizirane na patrijarhalnom i patrilokalnom principu, u kojima su zajedno živjele kćeri samo do udaje, a sinovi i nakon ženidbe zajedno sa svojim ženama i djecom.⁵⁶

J. J. Wilkes, koji u mnogim aspektima slijedi rezultate njegova rada, smatra da je u Dalmaciji obitelj u pravilu bila mala, s izuzetkom Liburna, kod kojih je bio razvijen obrazac kompleksnog domaćinstva koje je obuhvaćalo više generacija poteklih od istog pretka računajući po ženskoj liniji. Po njegovu mišljenju takva struktura obiteljske grupe bila je u rimsko doba

⁵² M. SUIĆ, 1951, 83 i d.; ISTI, 1967, 99 i d.; ISTI, 1981, 122-123. Usp. i D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960a, 128-129.

⁵³ G. ALFÖLDY, 1961, 309-310 gdje je naveden i taj odlomak iz Varonova teksta. Dok grčki tekstovi uglavnom pripadaju specifičnoj zemljopisno-etnografskoj literaturi, odnosno odgovarajućoj literarnoj tradiciji, Varonovi navodi se barem dijelom zasnivaju na njegovim osobnim spoznajama. Usp. S. ČAČE, 1985, 601-603.

⁵⁴ G. ALFÖLDY, 1961, 318-319.

⁵⁵ G. ALFÖLDY, 1965, 317.

⁵⁶ G. ALFÖLDY, 1961, 316-317; ISTI, 1965, 314 i d.

označena nazivom *cognatio*.⁵⁷ S. Čače, uvažavajući neke od Alföldyjevih zaključaka, ne nalazi na natpisima eksplicitne dokaze da je kod Liburna zaista postojala matrilinearna velika obitelj. I na najranijim natpisima porijeklo kod Liburna izražava se navođenjem imena oca, a ne majke, dok bi u slučaju matrilinearnog računanja srodstva bilo realno očekivati upravo suprotno. Ono na što natpisi ukazuju radije odgovara nešto kompleksnijem obliku obiteljske grupe, u kojoj je ostajao samo jedan od potomaka, bilo kći bilo sin, zajedno sa svojom jezgrenom obitelji, nego velikoj obitelji kako ju je definirao Alföldy. Protiv postojanja takve velike obitelji kod Liburna govore bi i skromne, jednodostorne kuće u njihovim protopovijesnim naseljima, kao i kasnoliburnske (obiteljske?) grobnice prikladne za ukop manjeg broja ljudi.⁵⁸

⁵⁷ Kompleksnost liburnske obitelji Wilkes uspoređuje s onom kod obiteljske zajednice poznate pod imenom zadruha (J. J. WILKES, 1969, 186-187).

⁵⁸ S. ČAČE, 1985, 616 i d.

3. Obitelj i obiteljski odnosi u Liburniji na osnovi ranocarskih nadgrobnih natpisa

Kako se može zaključiti iz dosad izloženoga, obitelj u antičkoj Liburniji izučavala se gotovo isključivo na osnovi vijesti grčkih i rimskih pisaca te natpisne građe. Natpisi predstavljaju najbrojniju grupu pisanih izvora; osim toga najčešće predstavljaju i jedine pisane spomene o stanovništvu prosječnog ili slabijeg gospodarskog imetka i s malo društvenog utjecaja, a o kojima antički pisci rijetko ili nikad izvješćuju.

Osnovu istraživanja obitelji i u ovom radu čine natpisi.⁵⁹ Oni su podijeljeni u više skupina, ovisno o tome kojoj su od većih socijalnih kategorija pripadali njihovi nositelji (civilnoj, vojnoj ili servilnoj populaciji). Među ovim kategorijama izvršila sam i neke potpodjele, kao npr. kronološku podjelu na rani i kasni principat, ili socijalnu diferencijaciju civilne populacije na “obične civile” i | na “viši sloj” (dužnosnici od ranga dekuriona naviše), ili sam pak posebno izdvojila spomenike autohtonog pučanstva.⁶⁰

Da bi natpisna građa uopće bila upotrebljiva za jedno ovakvo istraživanje, pokazalo se nužnim raščlaniti sadržaje samih natpisa. Naime, natpisi su sadržajno međusobno vrlo različiti te ih ne bi bilo moguće valjano statistički obraditi: nastalo bi mnogo različitih a brojčano malih skupina. Metodu statističke raščlambe razvili su R. P. Saller i B. D. Shaw i primijenili je na natpisima iz provincija zapadnog dijela Rimskog Carstva,⁶¹ a radi mogućnosti komparacije s njihovim rezultatima preuzela sam je pri obradi liburnskih natpisa. Sadržaj natpisa je raščlanjen na najelementarnije relacije između komemoratora i pokojnika, koje su potom statistički obrađene. Pri tome višestruke pojave iste vrste relacije na jednom natpisu (npr. dva sina podižu spomenik ocu) tretirale su se kao jedna sama, ponajviše stoga da bi se izbjegli brojčani nerazmjeri (kao npr. kad jedan patron podiže spomenik

⁵⁹ U radu su statistički obrađeni nadgrobnii natpisi rimske Liburnije iz razdoblja principata. Iz analize su isključeni svi oni natpisi koji ne pripadaju ovoj kategoriji, kao i svi fragmentirani, nečitki ili nedovoljno čitki, ili oni čija je interpretacija nejasna ili dvojbena. Natpisna građa je prikupljena prvenstveno iz *CIL* III., zatim iz *ILJug* I., *ILJug* II., *ILJug* III. Osim ovih zbirki, natpisi su prikupljeni i iz raznih znanstvenih časopisa, prije svega iz publikacija *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* (*Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Split), *Diadora* (Zadar), *Wissenschaftliche Mitteilungen des Bosnisch-Herzegovinischen Landesmuseum* (*Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, Sarajevo), i drugih. Na taj način prikupljeno je oko 280 nadgrobnih natpisa, među kojima je samo nešto manje od 50 koji se mogu sa sigurnošću atribuirati autohtonoj liburnskoj populaciji.

⁶⁰ Pripadnost spomenika nekoj od navedenih društvenih kategorija definirana je uglavnom na osnovi *cursus honorum* spomenutih osoba, na pojavi specifičnih imenica poput *servus*, *libertus*, *verna*, *miles*, *veteranus* i sl. u imenovanju, kao i na osnovi nomenklature i onomastike. Datacija spomenika, ukoliko nije bila izvršena već pri prvobitnoj objavi, preuzeta je iz G. ALFÖLDY, 1969.

⁶¹ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 125 i d., 130 i d.

većem broju oslobođenika) ili brojčane neodređenosti (npr. *commilitēs* podižu spomenik svom suborcu). Dakle, vrijednosti prikazane na tablicama u Prilozima ne prikazuju broj samih spomenika, već brojčanu zastupljenost pojedinih vrsti odnosa između komemoratora i pokojnika.

Naravno, sam sadržaj natpisa, koji u prosjeku, statistički izraženo, spominje 2,5 osobe, nije dostatan za stvaranje zaključaka o vrsti ili veličini obitelji koja je dominirala na ovom području. Natpisi rijetko kad donose sve članove obitelji, a i kad imenuju npr. barem roditelje i djecu mi nikako nismo u mogućnosti provjeriti jesu li npr. spomenuta sva djeca i sl. Dijelom je to posljedica samog specifičnog karaktera nadgrobni spomenika. Njihova je glavna funkcija obilježavanje uspomene na pokojnika, bio on član obitelji (u užem i u širem smislu), prijatelj i sl., a ne precizno nizanje genealoških podataka o vlastitoj obitelji. Iz tekstova rimskih pravnika razabire se da se testamentarnim putem mogla odrediti i osoba koji nije bila krvno povezana s testatorom za obavljanje pogebnih dužnosti. Ako se zavještač nije za to pobrinuo u svom testamentu, zakon je određivao da financijske troškove, u razumnim okvirima, snosi legitimni ili imenovani nasljednik. Međutim, izgleda da su u svijesti ljudi bili čvrsto povezani pojmovi namjere preuzimanja nasljedstva i brige o pogrebu, pa su pravnici smatrali nužnim pojasniti da poduzimanje brige oko pogreba nije znak namjere prihvaćanja nasljedstva, što je naročito bilo važno u slučajevima nasljedstva opterećenog dugovima. Unatoč takvoj pravnoj zaštiti, poznati su primjeri nasljednika koji su odbijali sudjelovati u pogrebu testatora, iz straha da se ne bi pomislilo da su odlučili prihvatiti nasljedstvo koje nisu željeli. Za takve slučajeve Ulpijan izjavljuje da bi se za pogreb trebali pobrinuti sinovi, kao izraz sinovske dužnosti.⁶² Zacijelo, ako nije bilo sina ili on nije bio voljan preuzeti brigu o pogrebu na sebe, njegovu je ulogu preuzimala neka druga osoba za koju se smatralo da je podjednako snažno bila vezana uz pokojnika. Osim ovih komemoracija potaknutih osjećajem | obaveze ili proizašlih iz testamentarnih odredbi, svakako valja računati i s onima potaknutima emotivnom bliskošću. Njih nije lako izmjeriti ili dokazati, ali teško je u njih sumnjati u slučajevima kao što su komemoracije djece, koje vrlo često jasnim atributima izražavaju komemoratorovu tugu i žalost. Budući da je komemoriranje članova obiteljske grupe tek jedan od elemenata njena djelovanja, poput sklapanja braka, rođenja djeteta, brige oko kućnog gospodarstva i sl., teško je vjerovati da obrasci komemoracije na natpisima daju drastično drugačiji prikaz odnosa među članovima obitelji nego u ostalim sferama obiteljskog života. Stoga se nadgrobni natpisi, iako indirektno i donekle neprecizno, mogu smatrati korisnim izvorom za upoznavanje osjećaja obiteljske povezanosti i naklonosti, i preko njih obiteljskog ustroja.⁶³

<61>

⁶² *Dig.*, II. 7. 4. (Ulpijan); usp. R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 126.

⁶³ Usp. i R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 127.

Češći odabir nekih obrazaca komemoracije ukazuje i na njihovu rašireniju životnu uporabu kod pučanstva, pa iako statistički nije bilo moguće obuhvatiti svu populaciju, ipak se rezultati ovakvog rada mogu smatrati pouzdanima. Statističke vrijednosti dobivene na osnovi sačuvanog korpusa natpisa Liburnije mogu varirati u odnosu na tadašnje realitete, ali omogućuju utvrđivanje najčešćih, rijetkih ili vrlo rijetkih obrazaca obiteljske povezanosti.

Prema dobijenim rezultatima može se zaključiti da je kod većine stanovništva ranorimske Liburnije prevladavao jezgri tip obiteljske grupe, kako kod domaćeg tako i kod doseljenog stanovništva. Ovakav zaključak u suprotnosti je s ranijim mišljenjima koja su zastupala tezu o postojanju “velike obitelji” kod autohtonog pučanstva Liburnije. To se mišljenje prije svega zasniva na Alföldyjevoj analizi liburnskih ranocarskih nadgrobnih natpisa.⁶⁴ Međutim, metoda koju je Alföldy primjenio u svom radu uvelike se razlikuje od ovdje korištene. On je natpise tretirao kao zasebne sadržajne cjeline; analizirao je samo skupinu od 70-ak ranocarskih nadgrobnih natpisa koji je mogu pripisati autohtonom liburnskom pučanstvu. Glavni nedostaci njegove metode su zanemarivanje socijalne diferencijacije natpisa te stvaranje generalizacija o cijelom liburnskom društvu na osnovi iznimnih, a ne najčešćih primjera.

Na osnovi tek nekoliko spomenika koji donose više od tri osobe Alföldy neutemeljeno zaključuje da je obitelj kod Liburna bila proširenog tipa, a zanemaruje veliko mnoštvo, podjednako kod spomenika autohtonog i doseljenog stanovništva, koje spominje samo dvije-tri osobe. Naime, od svih nadgrobnih spomenika Liburnije (kad se izuzmu natpisi sa sigurnošću pripisani autohtonom stanovništvu) analiziranih u ovom radu tek 6% donosi više od tri osobe, a među njima tek oko jedna četvrtina spominje članove proširene (“velike”) obitelji. Među natpisima autohtone populacije njih oko 15% donosi više od tri osobe, među kojima oko jedna trećina imenuje članove proširene obitelji. Usporedbe radi, samo dvije do tri osobe spominje više od 60% natpisa autohtonog stanovništva, odnosno više od 70% ostalih liburnskih natpisa, dok preostali spominju samo po jednu osobu.

Osim toga, iako su osobe spomenute na natpisima pripadale različitim socijalnim slojevima, Alföldy nije obratio pozornost na te razlike, te je natpise i u tom smislu (a ne samo etničkom) tretirao kao jedinstvenu cjelinu. Međutim, kako |
<62> će se vidjeti iz daljnjeg izlaganja, zasebno analiziranje različitih socijalnih kategorija od neobične je važnosti za bolje razumijevanje problematike autohtonog društva. Na natpisima socijalno i gospodarski istaknutijeg dijela liburnskog stanovništva članovi proširene obitelji češće se spominju nego na onima nižih slojeva, no i tada predstavljaju prije iznimku nego pravilo.

⁶⁴ G. ALFÖLDY, 1961, 313-314.; usp. i bilj. 55-58.

3.1. Civilno stanovništvo Liburnije

Na natpisima civilnog stanovništva Liburnije odnosi među članovima jezgrene obitelji iznose 89% svih odnosa komemoratora s pokojnikom, a taj je postotak čak nešto viši kod autohtonog stanovništva (91%). Ovakva dominacija jezgrene obitelji prisutna je i u civilnoj populaciji cijele provincije Dalmacije, kao i u provincijama zapadnog dijela Carstva (v. prikaz 1.).

Prikaz 1.

a) Odnosi među članovima jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva provincije Dalmacije⁶⁵
(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija.)

Dalmatia - domaće stanovništvo	Dalmatia - ostalo civilno stanovništvo
88%	84%

b) Odnosi među članovima jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva
nekih provincija zapadnog dijela Carstva⁶⁶
(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija.)

Italia - Latium	Italia - Regio XI	Hispania	Britania	Germania Inf.	Germania Sup.	Noricum	Gallia Narb.
77%	79%	83%	80%	86%	89%	91%	82%

Ovako ujednačeni rezultati ne mogu nikako biti plod slučajnosti. Iako od područja do područja variraju u rasponu od desetak posto (77-91%), nedvosmisleno ukazuju na to da je na cijelom ispitanom području u većini slučajeva jezgrene obitelj bila ta koja je na sebe preuzimala brigu o pogrebu i komemoraciji svog člana. Zacijelo je jezgrene obitelj dominirala i kao osnovna društvena jedinica i u ostalim aspektima društvenog života, jer kako drugačije objasniti slabu zastupljenost onih odnosa koje bi bilo realno očekivati u slučaju da je u rimskom društvu dominirala kompleksna obiteljska grupa proširenog, izrazito patrijarhalnog tipa. U takvom slučaju očekivao bi se mnogo snažnije izražen odnos između srodnika po muškoj liniji, poglavito između djedova i njihovih potomaka, što nije slučaj. Odnosi među članovima proširene obitelji obuhvaćaju manje od 10% u svim ispitanim područjima (v. prikaz 2), pa tako i u samoj Liburniji (kod autohtonog stanovništva 7%, kod ostalog civilnog stanovništva Liburnije 4%; v. Tab. 5. i Tab. 1.).

⁶⁵ Podaci preuzeti iz A. KURILIĆ, 1995, Tab. 1, Tab. 49.

⁶⁶ Podaci preuzeti iz R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, Tab. 5.- Tab. 12.

<63>

| Prikaz 2.

a) Odnosi među članovima proširene obitelji kod civilnog stanovništva provincije Dalmacije⁶⁷
(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija.)

Dalmatia - domaće stanovništvo	Dalmatia - ostalo civilno stanovništvo
7%	4%

b) Odnosi među članovima jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva
nekih provincija zapadnog dijela Carstva⁶⁸
(postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija)

Italia - Latium	Italia - Regio XI	Hispania	Britania	Germania Inf.	Germania Sup.	Noricum	Gallia Narb.
4%	5%	5%	6%	1%	4%	7%	3%

Odnosi među članovima proširene obitelji zastupljeni su u svim ispitanim uzorcima u vrlo malim brojevima.⁶⁹ U Dalmaciji većina spomenutih relacija otpada na Salonu i unutrašnjost provincije, dok na civilnu populaciju Liburnije otpada tek njih 6. Stoga moram upozoriti da se prikaz 3. ne može shvatiti kao vjeran odraz, već radije kao približni pokazatelj strukture odnosa među članovima proširene obitelji u provinciji Dalmaciji.

Prikaz 3.

Odnosi među članovima proširene obitelji
(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj relacija među članovima proširene obitelji.)

	Dalmacija – domaće stanovništvo	Dalmacija - ostalo civilno stanovništvo	Liburnija - domaće stanovništvo	Liburnija - ostalo civilno stanovništvo
s očeve strane	27%	12%	100%	0%
s majčine strane	18%	24%	0%	0%
neutvrđivo s koje strane	36%	36%	0%	100%
affinitas	9%	26%	0%	0%
cognati	9%	2%	0%	0%

<64>

| U skupini odnosa u kojima je komemorator netko od srodnika po muškoj liniji djedovi se pojavljuju razmjerno rijetko: od 11 potvrda kod cjelokupnog civilnog stanovništva Dalmacije djed i pradjed s očeve strane javljaju se svaki tek

⁶⁷ Podaci preuzeti iz A. KURILIĆ, 1995, nav. mj.

⁶⁸ Podaci preuzeti iz R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, nav. mj.

⁶⁹ U zapadnim provincijama Rimskog Carstva odnosi među članovima proširene obitelji kreću se od 1 do 41 potvrde, odnosno od 3 do 7% (R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, Tab. 5.-16.). Na dalmatinskim natpisima civilne populacije zabilježen je doduše nešto veći broj potvrda, 67 (usp. A. KURILIĆ, 1995, Tab. 1.), no kad se ovaj broj izrazi postocima, nimalo ne odskače od raspona zabilježenog u drugim ispitivanim područjima.

po jedan put, i to oba na istom natpisu iz Liburnije, na kojem L. Calpurnius Agapetus(?) podiže spomenik bratu, roditeljima, djedu i pradjedu (*Corinium*, *CIL* III., 9976). Kod devet slučajeva nije bilo moguće sa sigurnošću utvrditi da li je komemorator bio djed ili stric, odnosno ujak, te su stoga takve relacije uvrštene među 25 “neutvrdivih”. Naime, u latinskom se jeziku ne razlikuju izrazi koji označavaju unuka/unuku i nećaka/nećaku (*nepos* i *neptis*), a niti kontekst natpisa nije pobliže odredio njihov međusobni odnos. S obzirom na procjene tadašnje prosječne životne dobi,⁷⁰ i na prosječnu dob sklapanja prvog braka i rađanja prvog djeteta u rimskom svijetu u dobi između petnaeste i dvadesete godine,⁷¹ realno je očekivati mali broj djedova koji bi nadživjeli svoje potomke i komemorirali ih, no ne i toliko mali koliko prikazuju nadgrobni natpisi.⁷² U kontekstu ukupnog broja relacija između komemoratora i pokojnika na nadgrobnim natpisima provincije Dalmacije njihov je broj zanemarivo mali i iznosi (ako se pribroje i onih devet potvrda iz skupine “neutvrdivih”) jedva 0,7 posto. Usporedbe radi, ovoliki postotak zabilježen je još i u XI. regiji Italije i to kao najviši među uzorcima koje su ispitali Saller i Shaw.⁷³

Unutar jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva Liburnije najčešće su komemoracije među supružnicima (34%) i one roditelja djeci (34%). Nešto su rjeđe komemoracije djece roditeljima (21%), a najrjeđe su među braćom i sestrama (11%). Ovakva unutarnja raspodjela pokazuje manja odstupanja u odnosu na druga ispitivana područja koja bi mogla biti odraz regionalnih osobitosti Carstva (v. prikaz 4).

⁷⁰ J. SZILÁGY (1962, 303-306) izračunao je da je u Dalmaciji tijekom prva četiri stoljeća po Kr. prosječna životna dob muškaraca iznosila 33,7 godine. No s obzirom na sklonost ka češćem isticanju dobi kod vrlo mladih osoba (usp. M. CLAUSS, 1973, 403 i d.) zacijelo je prosječni životni vijek trajao koju godinu više.

⁷¹ B. RAWSON, 1992, 21 i d.

⁷² Usp. i R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 136-137, koji procjenjuju da je ukupni broj još uvijek živih djedova, i prema tome sposobnih sudjelovati u komemoraciji, mogao iznositi između 3 i 12 posto, ovisno o dobi pokojnika.

⁷³ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 136-137.

Prikaz 4.

a) Učestalost komemoracija unutar jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva provincije Dalmacije⁷⁴
(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

	Dalmatia - domaće stanovništvo	Dalmatia – sve civilno stanovništvo	Liburnija - domaće stanovništvo	Liburnija - sve civilno stanovništvo
supružnici	32%	36%	23%	34%
silazna ob.	26%	37%	31%	34%
uzlazna ob.	33%	20%	28%	21%
braća i sestre	9%	7%	18%	11%

<65>

| b) Učestalost komemoracija unutar jezgrene obitelji kod civilnog stanovništva nekih područja zapadnog dijela Carstva⁷⁵
(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

	Italia - Latium	Italia - Regio XI	Hispania	Britania	Germania Inf.	Germania Sup.	Noricum	Gallia Narb.
supružnici	40%	44%	29%	45%	41%	31%	45%	40%
silazna obitelj	36%	21%	36%	32%	31%	22%	31%	24%
uzlazna obitelj	14%	26%	25%	10%	18%	34%	20%	27%
braća i sestre	10%	9%	10%	13%	9%	13%	4%	9%

Kao regionalnu osobitost, odnosno kao karakteristiku autohtonog stanovništva Liburnije, valja tumačiti razmjerno visok postotak komemoracija među braćom i sestrama (18%), najviši među svim ispitanim uzorcima, (v. prikaz 4a). Iako je kod ovog stanovništva, s obzirom na mali broj sa sigurnošću atribuiranih spomenika, analiziran relativno mali broj komemoracija među članovima jezgrene obitelji, što dopušta određenu nepreciznost dobivenih rezultata, dobiveni rezultat ipak ukazuje na snažniju povezanost braće i sestara kao jednu od značajki unutarnjeg ustroja autohtone liburnske obitelji. Njihova snažnija povezanost na štetu nešto slabije izraženih komemoracija među supružnicima, mogla bi baciti i nešto svjetla na krvnosrodnički sustav kod Liburna. Naime, prema mišljenju nekih socijalnih antropologa, ovakva kombinacija ukazivala bi na to da su prava srodnika po ženskoj liniji u određenoj mjeri egzistirala uz prava srodnika po muškoj liniji.⁷⁶ Već su i ranije razni istraživači liburnskog društva došli do zaključka o istaknutijoj ulozi žene u liburnskom društvu nego u grčko-rimskom klasičnom svijetu,⁷⁷ a takav njen položaj potvrđuje i ovo istraživanje. U usporedbi s podacima za cijelu provinciju,

⁷⁴ Podaci preuzeti iz A. KURILIĆ, 1995, Tab. 1, Tab. 49.

⁷⁵ Podaci preuzeti iz R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, Tab. 5.- Tab. 12.

⁷⁶ A. R. RADCLIFFE-BROWN, 1982, 59 i d.

⁷⁷ G. ALFÖLDY, 1963; v. i bilj. 42.

te za samu njenu unutrašnjost, u kojoj je potvrđeno najviše natpisa autohtonog stanovništva, kod Liburna se uočava povećan udio žena kao komemoratora (v. prikaz 5.-6).

Sudjelovanje žena u komemoracijama u ispitanim zapadnoeuropskim područjima Rimskog Carstva uglavnom je znatno slabije izraženo u usporedbi s muškarcima-komemoratorima, s izuzetkom Hispanije i Galije Narbonensis (v. prikaz 7).

Osobito je zanimljiv slučaj Hispanije. Saller i Shaw, koji su analizirali materijal te provincije, također primjećuju ovu regionalnu osobitost. Dovode ju u vezu s opisima hispanskog društva kod nekih antičkih etnografskih pisaca: miraz muškarci daju ženama, obično se kćeri određuju za nasljednike, i t. sl. Strabon (3.4.18) čak izričito bilježi te običaje kao oznake “ginekokratskog” društva Iako se niti kod prastanovništva Hispanije ne može govoriti o matrijarhalnom društvu, | postoje neki jasni neki pokazatelji koji ukazuju na značajniji položaj žene u društvu, čak s nekim elementima “matrilinearnosti” prilikom prijenosa nasljedstva.⁷⁸ Zamjetne su sličnosti s Liburnijom, kako u navodima antičkih pisaca koji ih opisuju kao “ginekokratska” društva, tako i u češćoj prisutnosti žena kao komemoratora na ranocarskim natpisima.⁷⁹ Istaknutija uloga žene tumači se kao odraz njene važne uloge u radu i kultu, kako u Hispaniji tako i u Liburniji.⁸⁰

<66>

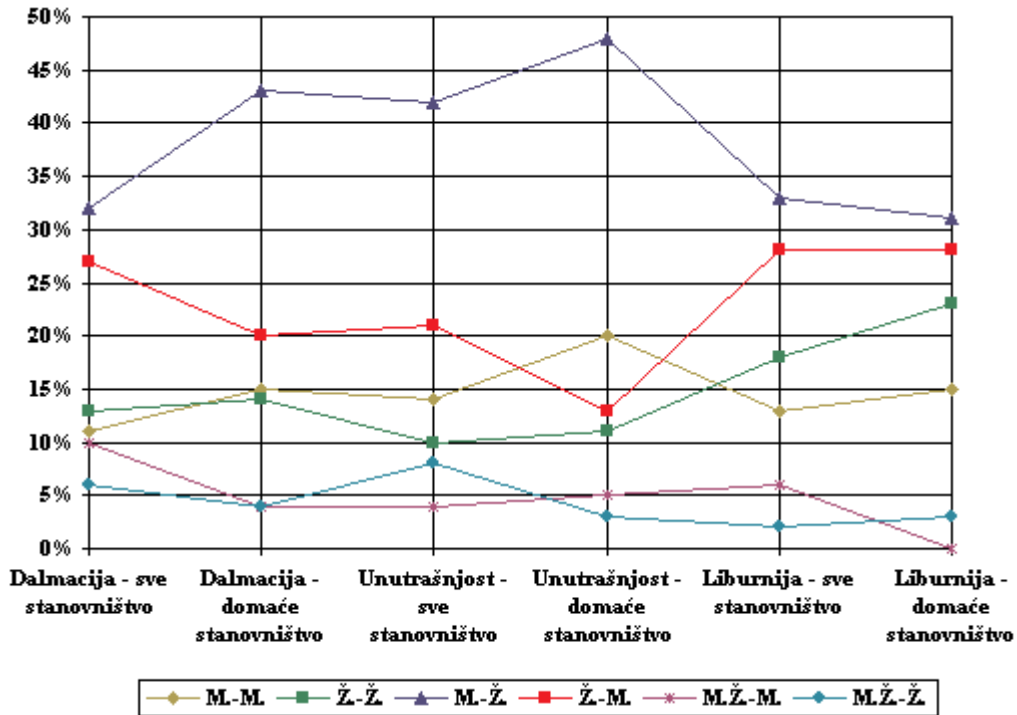
⁷⁸ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 138-139.

⁷⁹ Iako ne raspolazem analizom odnosa s natpisa samo autohtonog stanovništva Hispanije, čini mi se da bi podaci sa slike 4b. mogli s još jedne strane ukazivati na podudarnosti između srodničkog sustava prastanovništva Hispanije i Liburnije. Naime, riječ je o ranije spominjanoj korelaciji između odnosa među supružnicima i onih među braćom i sestrama. Iako su u nekim drugim ispitanim područjima zapadnog dijela Carstva komemoracije među braćom i sestrama iste (Latium 10%) ili češće nego na natpisima cjelokupnog hispanskog civilnog stanovništva (Britania i Germania Sup. sa 13%), ono što se uočava na hispanskom primjeru i pokazuje obrazac sličan liburnskom, jest slabije izražena povezanost supružnika (29%). Ispravnost ili pogrešnost ove teorije može sa sigurnošću pokazati tek analiza odnosa s nadgrobni natpisa autohtonog stanovništva Hispanije, a slično bi možda pokazali i natpisi autohtonog stanovništva Germanije Superior.

⁸⁰ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 138-139; G. ALFÖLDY, 1961, 311 i d.

Prikaz 5.

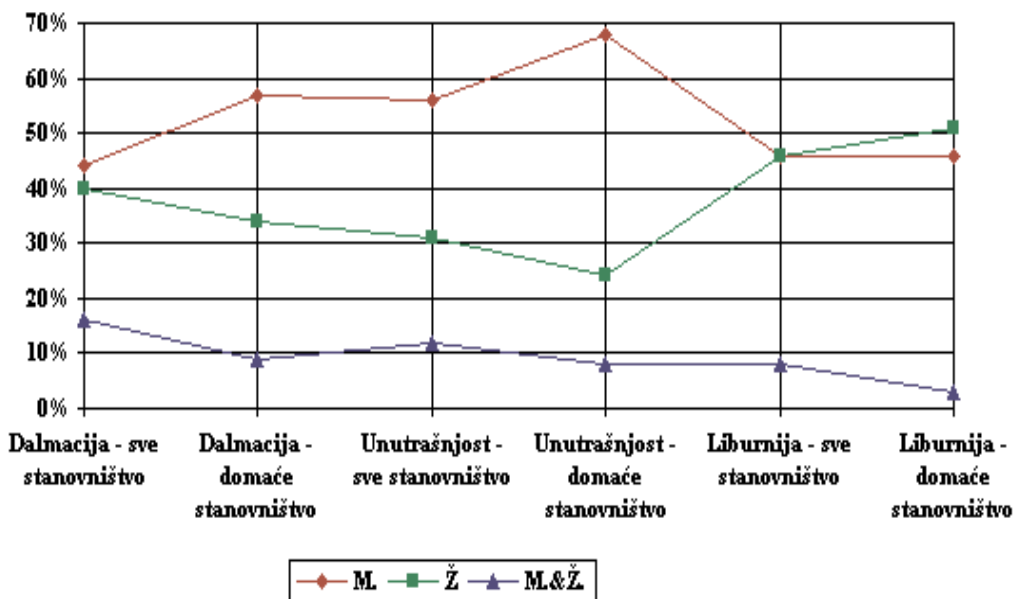
Postotak učestalosti komemoracija po spolovima u jezgrenoj obitelji kod civilnog stanovništva tijekom principata (Postotci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

<67>

| Prikaz 6.

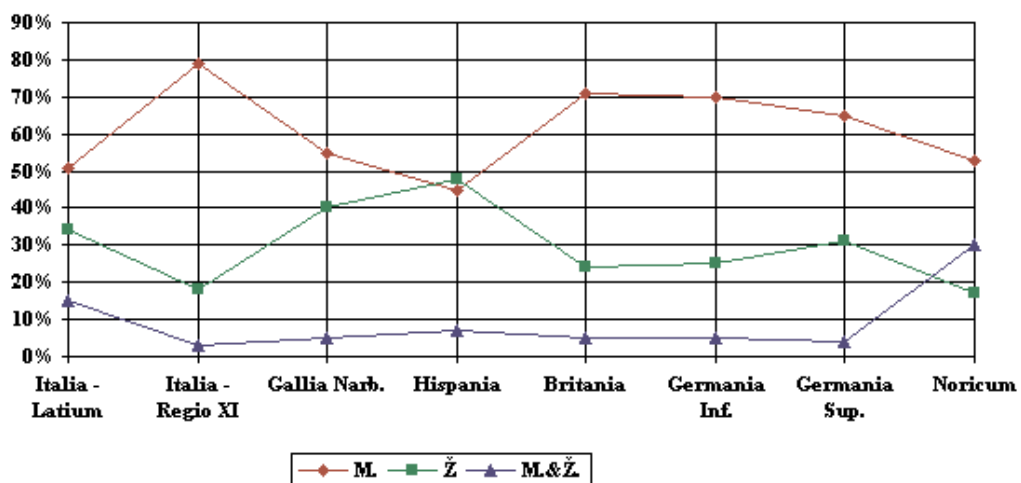
Postotak komemoratora po spolovima u jezgrenoj obitelji kod civilnog stanovništva tijekom principata (Postotci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

Prikaz 7.

Postotak komemoratora po spolovima u jezgrenoj obitelji kod civilnog stanovništva nekih područja zapadnog dijela Carstva tijekom principata

(Postoci su izraženi u odnosu na ukupan broj svih relacija unutar jezgrene obitelji.)

<68> | 3.2. “Viši sloj” Liburnije

Komemoracije na natpisima pripadnika društveno i gospodarski istaknutijih članova društva, odnosno civilnih dužnosnika od ranga gradskih dekuriona navise, u mnogim aspektima oblikuju obrasce slične onima s natpisa “običnog” civilnog stanovništva Liburnije, iako pokazuju i određene samosvojnosti. Dominacija jezgrene obitelji prisutna je i na natpisima “višeg sloja” Liburnije, ali u nešto manjem opsegu nego na civilnom uzorku, i obuhvaća svega 75% svih potvrđenih obiteljskih odnosa (v. Tab. 2.). S druge strane, nešto su jače zastupljeni odnosi među članovima proširene obitelji (7%) kao i isticanje *heredes* kao komemoratora (11%), koji su na civilnom uzorku bili zastupljeni sa samo 2%. Međutim, s obzirom na to da je ova skupina natpisa prilično malobrojna, sa sveukupno zabilježena 44 odnosa komemoratora s pokojnikom (odnosno 55 kad se pridodaju komemoracije za života *-se vivo/sibi-* i one u kojima komemorator nije poznat), rezultati prikazani na Tab. 2. ne mogu se smatrati sasvim pouzdanima budući da bi svaki novi spomenik mogao znatnije utjecati na njihove vrijednosti. Stoga se niti razmjeri koje daje njihova analiza ne mogu uzeti kao konačni, iako se iz njih mogu izvući neki načelni zaključci.

Sa sigurnošću se može zaključiti da je i kod “višeg sloja” liburnskog stanovništva prevladavala jezgrena obitelj. Smije se pretpostaviti da su u toj društvenoj kategoriji stanovništva širi srodnički odnosi bili nešto izraženiji nego kod običnog civilnog puka, te da su se za komemoracije češće brinuli nasljednici postavljeni testamentom. Razloge češćoj pojavi širih srodnika kao komemoratora zacijelo prije treba tražiti u specifičnom društvenom statusu ovih obitelji i njihovu nastojanju da imetak ostaje unutar kontrolirane, povlaštene grupe ljudi, odnosno vlastite loze, negoli u nastavljanju pretpostavljene predrimske autohtone tradicije. Ovo posljednje je vrlo teško dokazati, prije svega stoga što su Liburni razmjerno slabo zastupljeni u ovoj skupini natpisa (oko 15-ak posto). Stanovništvo zastupljeno na ovim natpisima regrutirano je iz različitih etničkih skupina i socijalnih slojeva: među njima su uz Liburne, zacijelo potomke starih autohtonih vladajućih obitelji, i Italici, a u ovu su skupinu uključeni i natpisi Augustala, koji su gotovo svi bili oslobođenici, no vrlo bogati i vrlo utjecajni u municipalnim zajednicama, o čijoj se etničkoj pripadnosti uglavnom može samo nagađati (Orijentalci?).

Ostaje otvoreno pitanje visokog postotka *heredes* kao komemoratora. Možda se razlozi tome mogu tražiti u slaboj stopi nataliteta, pri čemu se obitelji bez direktnih potomaka okreću instituciji testamentom određenog nasljednika. Druga je mogućnost, čini mi se nešto uvjerljivija, da se institucija *heres* izrijekom spominje na ovim natpisima češće nego na onima običnog civilnog puka iz pravnih

razloga, a ujedno i kao jasna poruka o tome tko je novi vlasnik nečijeg bogatog imetka, za što kod većine stanovništva ispod ranga dekuriona zacijelo i nije bilo neke velike potrebe. Osim toga, iako je ovakav obrazac komemoracija srodan onome s natpisa vojne populacije, nije moguće utvrditi njihovu direktnu povezanost. Naime, iako se na nekima od natpisa “višeg sloja” u *cursus honorum* izrijekom navode i vojne funkcije - koje su bile polazna stepenica onima koji su se nadali viteškoj karijeri i kojima je municipalna karijera mogla biti tek međustupanj između vojne i viteške karijere - na tim natpisima ne može se dokazati dominacija *heredes* nad ostalim | kategorijama komemoratora. Za razliku od profesionalnih vojnika i dočasnika, osobito onih na službi negdje u provinciji daleko od svojih domova, pripadnici “višeg sloja” relativno su kratkotrajno obavljali vojne službe, i, osim toga, mogli su oformiti obitelj unutar koje će se i izabrati nasljednik ali i komemorator kad se ukaže potreba. Stoga je zacijelo najvjerojatnije da se uzrok ovako visokom udjelu *heredes* kao komemoratora kod pripadnika “višeg sloja” stanovništva Liburnije treba tražiti u kombinaciji svih triju navedenih opcija, od kojih je ona druga mogla biti najutjecajnija. <69>

U većem udjelu daljih srodnika i *heredes* kao komemoratora može se pretpostaviti da su imetak i privilegije predstavljali os oko koje se oformio ovakav obrazac komemoracija. S nastojanjem očuvanja vlasništva i privilegija unutar povlaštene grupe može se pretpostaviti i postojanje statusne endogamije, i sukladno tome, pomicanje granica srodničke solidarnosti i na dalje srodnike, ali i na osobe izvan krvnosrodničkog kruga. U prilog tome govori više natpisa koji pripadaju povlaštenom stanovništvu i na osnovi kojih je Alföldy izvukao zaključak o “velikoj obitelji” kod Liburna. Tako npr. vrlo dobar primjer predstavlja natpis liburnske⁸¹ obitelji Oktavija iz Nadina (*CIL* III., 2870). Na ovom obiteljskom nadgrobnom spomeniku prikazane su četiri generacije, odnosno “velika obitelj” po Alföldyju: komemoratorica podiže spomenik svojim roditeljima, svom mužu, djeci, zetu i, vjerojatno, unuci. No, čvrsta povezanost nekoliko grana Oktavija prikazana na ovom natpisu prije ukazuje na statusnu endogamiju. Naime, izgleda da su se nadinski Oktaviji čvrsto držali unutar svoje zatvorene grupe, okupljeni ne samo na

⁸¹ Ovaj se natpis u pravilu pripisuje autohtonoj liburnskoj obitelji (v. G. ALFÖLDY, 1961, 316; ISTI, 1965, 82-83; J. J. WILKES, 1969, 213-214), no zanimljivo je da je jedini član obitelji, od navedene četiri generacije, za kojeg se na osnovi imenovanja sa sigurnošću može utvrditi liburnska etnička pripadnost majka komemoratorice, Quintia Voltisa, dok svi ostali članovi nose latinska imena u sklopu pravilnog rimskog imenovanja (*duo* ili *tria nomina*). Pod pretpostavkom da su bar neki članovi ove obitelji pripadali italskom doseljenom stanovništvu, npr. muž spomenute Liburnke, Q. Octavius, ili možda zet komemoratorice, Sex. Octavius Sex. f. Celsus, tada bi ovaj natpis predstavljao izuzetan primjer statusne endogamije na djelu, pri čemu su od odlučujućeg značaja pitanja vlasništva i privilegija, a ne etničke pripadnosti ili sl., odnosno, predstavljao bi primjer povezivanja doseljenika s domaćim stanovništvom, putem braka, a radi obostranog interesa.

osnovi krvne povezanosti, već i oko specifičnih zajedničkih interesa. Bračne veze dviju Oktavija, same komemoratorice i njene kćeri, s Oktavijima iz drugih grana ove grupe, sklopljene su radi održavanja postojećih povlastica koje su jasno istaknute na natpisu i očituju se u gotovo nasljednom karakteru visokih gradskih dužnosti (edil, duovir, pontifex). Malo je natpisa koji bi poput ovoga mogli ilustrirati zatvorenost ovog sloja stanovništva. Iz Liburnije se mogu spomenuti još dva natpisa iz Zadra (*CIL* III., 2931 i 2917=9985). Oba spomenika podiže Trebia Procula: prvi svom ocu, pripadniku viteškog staleža i dekurionu Raba, a drugi svom mužu, odlikovanom za vojne uspjehe od triju careva (Vespazijana, Tita i Trajana) i zacijelo na osnovi tih zasluga uzdignutom u viteški stalež u rangu trecenarija. I ovim brakom povezuju se dvije obitelji čiji članovi obnašaju visoke državne dužnosti. To što je žena potomak italske, a muž Q. Raecius Q. F. Rufus vjerojatno autohtone liburnske obitelji,⁸² zacijelo nije | predstavljalo smetnju ujedinjavanju ovih dviju obitelji i još većoj koncentraciji moći u njihovim rukama.⁸³

⁸² Usp. B. NEDVED, 1992, 202 (s.v. *Raecii*), 207 (s.v. *Trebia*).

⁸³ Povezivanje uglednih i moćnih obitelji bračnim vezama česta je pojava, gotovo nužna za održanje političkog života Rima. Ovakve su bračne veze osobito dobro poznate u brojnim politički istaknutim obiteljima Rima s kraja republike i ranog carstva, budući da su te obitelji vrlo dobro dokumentirane u djelima antičkih pisaca. Takve su veze osiguravale političkom kandidatu ugled zasnovan na sadašnjosti, dok mu je genealogija ovako vezanih obitelji osiguravala ugled zasnovan na slavnoj prošlosti niza prethodnika (usp. J. WIGHT DUFF, 1951, 781-782). Kao ilustraciju dovoljno je samo npr. pogledati stemu ugledne senatorske obitelji Calpurnii Pisones, koja je svoje posjede imala i u Liburniji (*RE*, III, 1, 1897, s.v. *Calpurnius*), ili same julijejsko-klaudijejske carske kuće (*Cambridge Ancient History*, X., drugo izdanje, Cambridge, 1952, tabla I. – II.).

3.3. Vojno stanovništvo Liburnije

Nadgrobni natpisi na kojima su zastupljeni aktivni vojnici, dočasnici i časnici, te veterani rimskih vojnih postrojbi također čine malobrojnu skupinu. Obuhvaćaju oko 50-ak spomenika, a među njima apsolutnu većinu čine oni pronađeni na teritoriju vojnog logora Burnum. Natpisi se gotovo bez izuzetka mogu datirati u rani principat, i to uglavnom u 1. st. Većinom su natpise dali podići pripadnici XI. legije (C. p. f.), koja je u Burnumu bila stacionirana od 10. do 69. g. po Kr., a u manjem su broju zastupljeni pripadnici drugih legija i pomoćnih jedinica.⁸⁴ Vojnici su pretežno bili regrutirani iz Italije, ali, otprilike od Klaudijeva razdoblja, uočljiv je i veći broj unovačenih na Istoku i u zapadnim provincijama.⁸⁵

Specifičan način života rimskog vojnika, odvojenog od obitelji i okruženja iz kojeg je potekao, na službi u udaljenim krajevima, i dugo vremena uskraćenog za sklapanje pravno valjanog braka tijekom vojne službe,⁸⁶ vrlo se jasno odražava na nadgrobni spomenici. Nadgrobni spomenici vojne populacije koje su analizirali Saller i Shaw pokazali su dva oprečna obrasca komemoracija, u velikom dijelu ovisna o načinu novačenja i stacioniranja vojnih postrojbi po pojedinim provincijama. Na onim područjima u kojima dominira sustav stacioniranja lokalno novačenih postrojbi zamjetan je obrazac komemoracija uvelike podudaran s onim kod civilnog pučanstva. Potpuno je drugačija situacija u onim provincijama i područjima gdje su vojne postrojbe uglavnom bile sastavljene od vojnika unovačenih u udaljenim krajevima Carstva. Izgleda da je to bila smišljena rimska politika kojom su se, razbijajući etnički korpus nekog područja odvođenjem mladih u udaljena područja, nastojale oslabiti eventualne jezgre pobuna i otpora, a u samim postrojbama ojačati disciplinu i preko nje razvijati lojalnost rimskoj vlasti.⁸⁷ Tako se pokazalo da na nadgrobni natpisima vojne populacije iz Hispanije, podunavskih provincija i afričkih garnizona u komemoracijama dominira jezgrena obitelj (više od 70% svih odnosa). Međutim, u provincijama | sjeverozapadne Europe (obje Germanije i Britanija) uočava se “vojni” obrazac, koji karakterizira vrlo slaba zastupljenost odnosa među članovima jezgrene obitelji (35-40%).⁸⁸ Ovakvom obrascu pripadaju i komemoracije vojne populacije Liburnije (v. Tab.

<71>

⁸⁴ O vojnim postrojbama koje su boravile u Burnumu usp. E. REISCH, 1913, Bb. 128-129; M. ZANINOVIĆ, 1968, 119 i d.; J. J. WILKES, 1969, 95 i d.

⁸⁵ O etničkoj strukturi vojnika v. J. J. WILKES, 1969, 106 i d., App. VI-VIII, App. X.

⁸⁶ Herodian, 3, 5. Ova je zabrana vrijedila do Septimija Severa, dakle kroz cijelo razdoblje stalne stacioniranosti rimske vojske u Liburniji, i Dalmaciji općenito (usp. J. J. WILKES, 1969, 128, 147-148).

⁸⁷ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 143 i d.

⁸⁸ Isto, 1984, 139 i d., nar. 141.

3.), dok podaci za cijelu provinciju Dalmaciju pokazuju nešto viši postotak odnosa među članovima jezgrene obitelji, ali su, općenito gledano, sličniji “vojnom” nego “civilnom” obrascu.⁸⁹

Kod vojnog dijela stanovništva Liburnije odnosi među članovima jezgrene obitelji čine tek 40% svih odnosa, među kojima razmjerno visoku zastupljenost pokazuju komemoracije *frater - fratri* (12% svih odnosa). Međutim, među njima se tek za polovicu sa sigurnošću može utvrditi da su bili prava braća, dok su drugu polovicu zacijelo činila “braća po oružju”,⁹⁰ i pravilnije bi ih bilo definirati kao *amici*, te bi u tom slučaju odnosi među članovima jezgrene obitelji bili još slabije zastupljeni. To nisam učinila iz dva razloga: (1) u potpunosti poštujući metodu Sallera i Shawa nisam niti sada odstupila od nje kako ne bih onemogućila komparaciju liburnskih (i dalmatinskih) rezultata s onima koje su oni dobili; (2) drugi je razlog, zacijelo isti koji je i njih nagnao da ovu relaciju tretiraju kao dio odnosa među članovima jezgrene obitelji, upravo taj da vrlo često nije moguće na osnovi imenovanja, koje je u pravilu jedini kriterij, razlučiti kad su u pitanju prava braća a kad samo ona “vojnička”.

Vojna je postrojba, osobito na stranom i potencijalno neprijateljski raspoloženom području, zatvorena cjelina čiji su članovi međusobno čvrsto povezani budući da uspješno preživljavanje ovisi o tome. U ovakvom ozračju veze s lokalnim stanovništvom teže se uspostavljaju, bračne veze zacijelo još i teže. Iako je logor u Burnumu bio smješten na području koje su nastavali Liburni, za koje se može opravdano pretpostavljati da su bili prijateljski naklonjeni i lojalni Rimu, ovaj se logor ipak nalazio u neposrednoj blizini granice s Delmatima, s kojima je rimska vojska više puta vodila žestoke borbe. Prema onome što pokazuju nadgrobni natpisi, vojnici stacionirani u Burnumu samo izuzetno su se obraćali nekome izvan logorskog kruga kako bi se pobrinuo za njihov pogreb i komemoraciju. Takvom stanju su pridonosile i ranije spominjana nemogućnost sklapanja zakonitih bračnih veza, te usljed toga i nemanje zakonitog potomstva, te velika zemljopisna udaljenost od obitelji i ostalih bližnjih, na koje bi se vojnici eventualno mogli osloniti da će se pobrinuti o njihovoj komemoraciji.⁹¹

⁸⁹ Komemoracije sa dalmatinskih vojničkih spomenika iz ranog principata odgovaraju “vojnom” obrascu, ali one iz kasnog principata, kad je u Dalmaciji dominiralo stacioniranje lokalno regrutiranih jedinica, odgovaraju “civilnom” obrascu. Stoga su i rezultati dobijeni za razdoblje cijelog principata ponešto netipični. Usp. A. KURILIĆ, 1995, 49-50, Tab. 7, 25-30.

⁹⁰ Usp. J. J. WILKES, 1969, 128, 147-148; R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 141. O vojnoj postrojbi kao čvrsto povezanoj zajednici usp. R. MACMULLEN, 1984, 440 i d.

⁹¹ Vojnici koji su bili stacionirani u Liburniji gotovo bez iznimke su, koliko se to može ustanoviti na osnovi njihova imenovanja i navedenih mjesta porijekla, bili regrutirani iz drugih dijelova Carstva: Italija, Mala Azija, zapadne provincije (usp. J. J. WILKES, 1969, 106 i d., App. VI-VIII, App. X), dok se tek za nekoliko njih može utvrditi ili pretpostaviti da su pripadali domaćem stanovništvu (npr. *CIL* III., 15004, *CIL* III., 14990, možda i *CIL* III., 15004¹).

| Osim ove kategorije komemoracija - a koja se dakle prije može smatrati <72> odrazom specifičnog društvenog ustroja vojne postrojbe, nego odnosa među obiteljskim članovima - niti jedna druga kategorija komemoracija među članovima jezgrene obitelji ne ističe se u vojnoj populaciji Liburnije. Doduše, nešto jaču zastupljenost pokazuje komemoracija majke sinu (8%) i ona žene mužu (6%). Teško je, međutim, s obzirom na relativno malen broj ovog dijela populacije Liburnije, pokušati nešto zaključiti samo na osnovi ovih vrijednosti. Ako se pak ispita njihova zastupljenost u odnosu na etničku pripadnost nositelja na natpisima spomenika na kojima su zabilježene ove kategorije komemoracija, te u odnosu na to da li su natpisi pripadali aktivnim ili umirovljenim vojnicima, vidjet će se da se ove dvije kategorije odnosa (kao i većina drugih odnosa među članovima jezgrene ili proširene obitelji) javljaju uglavnom na onim spomenicima koji pripadaju lokalnom stanovništvu ili veteranima.

Lokalnom stanovništvu se sa sigurnošću mogu pripisati tri natpisa. Na prvom (*CIL* III., 15004, Burnum), eksplicitno se navodi da je pokojnik, aktivni vojnik, bio rodom iz Aequuma. Komemoriraju ga njegova žena i majka. Na drugom (*CIL* III., 2886, Corinium), čiju pripadnost lokalnom stanovništvu razotkriva majčin kognomen Volaesa, zabilježena je komemoracija majke sinu, vojniku Coh. VII. Urb. I treći je natpis (*CIL* III., 2885, Corinium) uvršten u ovu skupinu spomenika na osnovi ženina kognomena - Avita, a na njemu pripadnika Leg. XI. C. p. f. komemoriraju žena i sin. Lokalnom su stanovništvu možda pripadala i dva veteranska natpisa: na prvom (*CIL* III., 14990, Burnum) žena komemorira svog muža, a na drugom (*CIL* III., 15004¹, Burnum) sam veteran, između ostalog komemorira i svoju unuku, ili možda nećaku (*neptis*).

Dakle, 5 odnosa među članovima jezgrene obitelji zabilježeno je na natpisima lokalnog stanovništva, a jedan na natpisu za koji se s velikom sigurnošću također može pretpostaviti da mu je pripadao. Od preostalih 8 relacija među članovima jezgrene obitelji, šest ih je zabilježeno na veteranskim natpisima, jedna na natpisu časnika(?) rimske vojske koji je stekao mnoga odlikovanja (*CIL* III., 14006, Nedinum) i jedna na natpisu iz Argyruntuma, koji se jedini datira u kasni principat (*ILJug* III., 2895). Ono što se iz ovih podataka odmah može uočiti jest činjenica da niti jedan od ovih spomenika (s izuzetkom prva dva spomenuta koja su sigurno pripadala Liburnima) ne spominje aktivne vojnike. Ova činjenica snažno potvrđuje da i u antičkoj Liburniji na obrazac komemoracija kod vojne populacije u velikoj mjeri djeluje obrazac regrutiranja i stacioniranja rimske vojske, te zakonske

regulative. Obiteljske odnose u Liburniji iskazuju jedino pripadnici lokalnog stanovništva, čak i onda kad su još u aktivnom sastavu, budući da su bili blizu svojih obitelji i drugih srodnika te su s njima mogli nastaviti održavati dotadašnje odnose, te veterani naseljeni na ovom području, pa makar bili i stranci, koji su sad mogli oformiti ili bar legalizirati vlastitu obitelj i na nju se pouzdati da će se pobrinuti o komemorativnim obavezama. Ostali aktivni vojnici, čiji broj više nego dvostruko nadmašuje broj veterana, a koji su poglavito stranci, u potpunosti se okreću osobama izvan obiteljskog kruga za preuzimanje brige o njihovoj komemoraciji - u pravilu testamentarnim nasljednicima, a ponekad i oslobođenicima.

Među nadgrobnim spomenicima antičke Liburnije najmalobrojniju skupinu čine oni koji su pripadali robovima i oslobođenicima, odnosno oni na kojima su većina spomenutih osoba ili samo pokojnik bili robovskog ili oslobođeničkog statusa. Na ukupno registriranih petnaestak spomenika, koji većinom pripadaju razdoblju ranog principata, zabilježeno je 19 potvrda različitih kategorija komemoracija (uključujući i one kategorije u kojima komemorator nije poznat ili spomenut i one u kojima se ističe formula “se vivo/sibi”).

Institucija ropstva u mnogim pogledima u društvenom smislu predstavlja smrt pojedinca - rob gubi svoja ljudska i društvena prava - i stoga nije čudno što se rob u rimskom pravnom sustavu tretirao kao stvar (*res*) a ne kao osoba (*persona*).⁹² Kao takav, on nije mogao posjedovati imovinu - osim od gospodara dodijeljeni mu pekulij - kao što nije imao ni pravnih ni društvenih osnova za sklapanje valjanog braka, i sukladno tome nikakvih prava nad djecom koja bi mu se rodila tijekom ropstva.⁹³ Takvu gospodarsko-društvenu obespravljenost robova odražava i malobrojnost njihovih nadgrobničkih spomenika. Oni koji su mogli skupiti dovoljan pekulij da bi si priskrbili nadgrobni spomenik, u Liburniji, kao i u cijeloj provinciji Dalmaciji, potvrđeni su u pravilu u urbanim središtima (samo u Saloni, provincijskom glavnom gradu potvrđeno je oko 2/3 svih relacija ove skupine spomenika).⁹⁴ S obzirom na pretpostavljeno mnoštvo robova i oslobođenika zaposlenih na brojnim gospodarskim imanjima i u drugim gospodarskim sferama, jasno je da ovih petnaestak natpisa predstavljaju tek jedan neznatan dio cjelokupne populacije robovskog i oslobođeničkog statusa u Liburniji. Stoga se svakako mora istaknuti da svi zaključci do kojih bude dovela analiza odnosa zabilježenih na ovim natpisima, nisu i ne mogu biti reprezentativni za cjelokupnu servilnu populaciju Liburnije tijekom principata, već da se u najboljem slučaju mogu primijeniti samo na vrlo malobrojnu, zacijelo gospodarski i društveno povlašteniju skupinu urbanih robova i oslobođenika i to poglavito za razdoblje ranog principata.

⁹² O. PATTERSON, 1982, 30-32, 38 i d.

⁹³ Osoba robovskog statusa mogla je tijekom svog ropstva zasnovati obiteljsku zajednicu, međutim takva zajednica nije za sobom povlačila i pravne posljedice i društvene obaveze kao što je to bio slučaj s pravno valjanim brakom. O problematici bračnih veza robova, međusobno ili s pripadnicima drugih staleža, i njihovim posljedicama na status djece rođene iz takvih veza, v npr. Gaius, *Inst.*, I., 82, 84-86, 88-89, 91; usp. A. ROMAC, 1981, 78, 106

⁹⁴ Usp. A. KURILIĆ, 1995, 50.

Među odnosima između komemoratora i pokojnika prikazanima na Tab. 4. dominiraju odnosi među članovima jezgrene obitelji, a među njima osobito se ističu oni između supružnika (50%). Zamjetan je potpuni nedostatak uzlaznih obiteljskih odnosa. Vjerojatno se obje ove pojave mogu objasniti istim uzrokom. Naime, robovi su mogli sklapati pravno valjane bračne veze tek nakon oslobođanja, do kojeg je u pravilu dolazilo u nešto kasnijoj životnoj dobi. U toj su dobi manji izgledi za stvaranje potomstva, no, i kad ga je bilo, zacijelo je tek mali broj bio u dobi kad je u trenutku smrti svog roditelja zakonski mogao samostalno, bez tutora, preuzeti na se brigu o pogrebu i komemoraciji. Stoga su se robovi i bivši robovi radije <74> odlučivali na svoje supružnike, braću i sestre, ili nekog | suroba/suoslobođenika da im budu komemoratori, dakle, na neki način, na osobe iste generacije i sličnog društvenog okruženja.

4. Kategorije “no commemorator” i “se vivo/sibi”

Ove dvije posebne kategorije uvrštene su u prikaz odnosa komemoratora i pokojnika iako same ne izražavaju neki odnos dviju ili više osoba. “No commemorator” označave onu kategoriju u kojoj komemorator nije poznat ili nije imenovan, iako je morala postojati jedna ili više osoba koje su se pobrinule za pogreb i komemoraciju pokojnika. Ipak, ta ili te osobe iz određenih su razloga radije ostale nespomenute. “Se vivo/sibi” kategorija obuhvaća sve one slučajeve u kojima neka osoba ističe da se je još za života pobrinula o podizanju nadgrobnog spomenika, sama sebi, a u većini slučajeva i još nekim drugim osobama (*sibi vivus/viva et...*).

Ove dvije kategorije zacijelo odražavaju gospodarske, a moguće i određene kulturuloške i ideološke utjecaje. Na pojavu nadgrobničkih spomenika, koji osim skraćene formule posvete Manima (npr. D. M. S.) nose još samo ime pokojnika i eventualno još neki detalj (poput životne dobi), moglo je djelovati kako financijsko siromaštvo komemoratora tako i udaljenost neke regije od proizvodnih središta. Sličan je efekt mogla izazvati i učestalost nagle i iznenadne smrti u krugu određene skupine stanovništva - poput npr. vojske - što bi moglo objasniti vrlo visok postotak “no commemorator” spomenika na natpisima iz okolice vojnih logora u sjevernoj Africi.⁹⁵ U obrnutim slučajevima, dakle, u populacijama u kojima dominira određeni gospodarski prosperitet, kao i sigurnost življenja, obrasci komemoracija razvijaju se i prikazuju na nadgrobničkima sukladno vladajućim običajima regije. Ovu pojavu najbolje ilustrira slučaj Norika, gdje veliki dio natpisa pripada *ante mortem* komemoracijama, dok tek oko 1% od ukupnog broja zabilježenih kategorija otpada na spomenike na kojima nije spomenut komemorator.⁹⁶ Što se tiče antičke Liburnije i općenito provincije Dalmacije, nedostatan poznavanje njihova gospodarskog stanja i društvenih običaja ne omogućuje jednostavno preuzimanje ili odbacivanje zaključaka do kojih su došli Saller i Shaw. Prije mi se čini da je na ovom području na pojavu tih dviju kategorija utjecala sprega gospodarskog i društvenog faktora. Za spomenike na kojima se bilježi kategorija “se vivo/sibi” nije moguće uočiti neki posebni obrazac rasprostranjenosti.⁹⁷ Spomenici na kojima komemorator nije spomenut ili nije

⁹⁵ B. D. SHAW, 1984, 462-463; R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 132-133, Tab. A na str. 129.

⁹⁶ B. D. SHAW, 1984, 463; R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 133, Tab. 12.

⁹⁷ Stječe se dojam da se ova kategorija nešto češće pojavljuje na stilski bogatijim spomenicima pripadnika bogatijih slojeva stanovništva, no tek iscrpna analiza njihovih stilsko-ikonografskih, epigrafičkih i drugih relevantnih značajki može potvrditi ili opovrgnuti taj dojam.

poznat nešto se snažnije grupiraju u vojnoj populaciji, te na područjima nekih zajednica poput Ridera ili Enone. Tako npr. kod vojne populacije Liburnije kategorija “no commemorator” obuhvaća 22% svih kategorija, tj. ukupnog Totala (Tab. 3.), kod civilnog pučanstva Enone 39%, odnosno Ridera čak 71% svih | kategorija. Usporedbe radi “no commemorator” kategorija zastupljena je na nadgrobnim natpisima civilnog stanovništva Jadera s 19%, Salone s 9%, odnosno cijele provincije s 10%. Koji su to čimbenici bili odlučujući da kod stanovništva Enone i Ridera bude u tolikoj mjeri omiljeno podizanje nadgrobničkih spomenika bez isticanja komemoratora ili njegove veze s pokojnikom, nije moguće pouzdano utvrditi, no moguće je da u ovim slučajevima radije treba pomišljati da je od odlučujućeg značaja bio odraz društvenih običaja ovih zajednica negoli odraz njihova gospodarskog siromaštva.

5. Rezultati arheoloških istraživanja kao izvor za poznavanje obitelji antičke Liburnije

Za upoznavanje obitelji Liburnije rezultati arheoloških istraživanja, ako se isključe svjedočanstva natpisa, pružaju škrte ali ipak korisne spoznaje. U prvom redu to se odnosi na arheološka iskopavanja protopovijesnih (predrimskih) i rimskodobnih liburnskih nastambi, te na način na koji je uobličen svijet mrtvih (predrimske i rimskodobne nekropole) koji rasporedom i međusobnim odnosom ukopa pojedinaca ili grupa odražava institucije i običaje ovozemnog, živućeg društva.

Nastambe predrimskih liburnskih naselja arheološki su istražene bolje i u većem broju od rimskodobnih. Nažalost, niti jedno naselje još nije u cijelosti istraženo, no unatoč tome moguće je stvoriti jednu sliku prosječne kulture stanovanja kod Liburna u predrimsko i u rimsko doba. Na osnovi dvaju nešto bolje istraženih protopovijesnih liburnskih naselja (Beretina gradina u Radovinu i Nin), te na osnovi zapažanja o površinski vidljivim nastambama u neistraženim naseljima (Čeljank na otoku Ugljanu, Lergova gradina u Slivnici i dr.) može se zaključiti da su prevladavale jednoprostorijske građevine, zacijelo prizemnice, skromnih dimenzija, koje najčešće nisu zapremale površinu veću od 40 m². Prosječne dimenzije kuća iznosile su 5 x 5-6 m, odnosno 5 x 8 m, a varirale su od vrlo skromnih 2 x 3 m pa do većih građevina čije su dimenzije iznosile 6 x 12 m.⁹⁸

Na više mjesta potvrđen je kontinuitet stanovanja i nakon uspostave rimske vlasti (Beretina gradina, Nin, Bribir, Zadar i dr.), no način prihvaćanja novih oblika i materijala izgradnje nije uvijek bio isti.

U Ninu i Radovinu zapaža se, generalno govoreći, očuvanje tradicionalnih oblika i dimenzija nastambi, uz primjenu novih graditeljskih tehnika (upotreba veziva u gradnji zidova, tegula i imbreksa za pokrivanje krovova, i dr.) preuzetih iz rimskih graditeljskih tradicija. Ipak, za razliku od Radovina, u Ninu je zamjetna i prisutnost jedne višeprostorijske kuće čiji tlocrt pokazuje odlike rimske kuće tipa *domus*, tj. kuće s atrijem u središtu i prostorijama za stanovanje koje ga okružuju, te jedne kuće bogato ukrašene mozaicima, koji bi ukazivali na to da se zacijelo radi o reprezentativnijem tipu gradske kuće.⁹⁹ S obzirom na to da je veliki dio stambene arhitekture samog Nina još uvijek neistražen, nemoguće je ustvrditi kakav je bio razmjer zastupljenosti jednostavnijih kuća koje, prihvaćajući nove tehnike ipak | slijede domaće tradicije kućnog oblikovanja, u odnosu na razvijenije tipove stambene arhitekture nastale po uzoru na rimske građevinske tradicije. Kuće

⁹⁸ Š. BATOVIĆ, 1987, 104 i d., nar. 117.

⁹⁹ M. SUIĆ, 1976, 181; ISTI, 1981, 280.

istražene u Bribiru također pokazuju raznolikost oblikovanja. Iz rimskog razdoblja poznate su kuće čiji tlocrtni oblik varira od jednostavnijeg (tek s nekoliko prostorija) preko razvijenijeg (s osnovnim elementima kuće rimskog tipa) pa do raskošnijeg tipa luksuznih kuća.¹⁰⁰ Budući da su kuće protopovijesnog Bribira još uvijek neistražene, nepoznat je odnos rimskodobnih nastambi prema starijoj, predrimskoj fazi izgradnje.¹⁰¹

Slična je situacija i u Zadru. Iako je istraženo više protopovijesnih kuća, niti jedna od njih nije istražena u cijelosti, tako da nisu poznate niti njihove dimenzije niti oblik.¹⁰² Također, nije poznato kakav je bio odnos rimskodobne stambene arhitekture prema onoj protopovijesnoj, tj. postoji li kontinuitet ili ne. Međutim, sudeći po sažetom opisu rimskodobnih kuća površine od oko 150 m² do oko 400m², smještenih u sustavu gradskih insula,¹⁰³ vjerojatnije je da se nove stambene izgradnje, nastale nakon konstitucije rimske kolonije u Zadru a tijekom općeg oblikovanja starog liburnskog središta u naselje rimskog tipa, ne mogu shvatiti kao izraz urbanističkog kontinuiteta, već kao sastavni dio planskih gradnji koje su trebale radikalno preobraziti nekadašnje autohtono središte u prepoznatljivo rimski grad, s forumom i ostalim javnim građevinama, ortogonalnim rasterom itd.¹⁰⁴

Kao što se iz navedenoga vidi, uspostava rimske vlasti nije svugdje ostavila istog traga: na jednom mjestu lokalna tradicija nastavlja i dalje živjeti preuzimajući samo korisne tehničke inovacije, dok na drugom mjestu gubi svoj lik pod rimskom novogradnjom. Na ova zbivanja svakako je morao imati utjecaja demografski faktor.¹⁰⁵ Snažna intervencija u gradsko tkivo Zadra odraz je nagle promjene etničke strukture grada zbog većeg broja italskih doseljenika, ali jednako značenje (ako ne i veće) morao je imati i gospodarski faktor, i to vjerojatno prvenstveno putem munificijencija bogatih pojedinaca ili obitelji, među kojima su, iz vremena kad je grad stjecao rang kolonije, svakako najugledniji bili sam budući car August, ili prokonzul Gnej Tamfil Vala.¹⁰⁶ Ondje gdje je autohtono stanovništvo zadržalo

¹⁰⁰ ISTI, 1981, 280.

¹⁰¹ Š. BATOVIĆ, 1968, 85 i d., donosi rezultate istraživanja ostatka jedne prapovijesne kuće; usp. i ISTI, 1987, 108-109.

¹⁰² ISTI, 1987, 108.

¹⁰³ M. SUIĆ, 1981, 192, 196, pretpostavlja da je u jednoj gradskoj insuli, veličine 45 x 25 m, bilo 4-5 stambenih objekata tipa *domus* ili kuća za iznajmljivanje.

¹⁰⁴ ISTI, 1981, 185. Ovaj nagli preobražaj grada započeo je krajem 1. st. pr. Kr., na što upućuju noviji arheološki nalazi (v. kod I. FADIĆ, 1986, 409 i d., nar. 426-427).

¹⁰⁵ Usp. M. SUIĆ, 1976, 181, gdje naglašava da studij naseobinske arhitekture pokazuje kako standard stanovanja ide usporedo s demografsko-ekonomskim i kulturnim prilikama nekog naselja.

¹⁰⁶ Na natpisu *CIL* III, 13264 (usp. i *CIL* III, 2907) August se spominje kao donator ili obnavljač gradskih bedema i kula (usp. J. MEDINI, 1969, 54-55; I. FADIĆ, 1986, 425 i d.), a otprilike istovremeno prokonzul Gn. Tamfil Vala uređuje zdenac na forumu, a moguće i sam forum (I. FADIĆ, 1986, 424 i d.).

prevagu, rimski utjecaji postupno se integriraju s elementima tradicionalne arhitekture, što se može pratiti upravo na primjerima Radovina, Nina i Bribira; u | Zadru, pak, način života italskih doseljenika ostavlja snažni trag u oblikovanju grada.

<77>

Dominacija jednostavnih jednoprostorijskih nastambi malih dimenzija u naseljima predrimske Liburnije, kontinuitet kojih se može pratiti na nizu naselja koja su nastavila živjeti i u razdoblju rimske vlasti, snažan su argument u prilog mišljenju da je u liburnskom društvu, kako u predrimskom tako i u rimskom razdoblju, jezgrena obitelj bila uobičajeni oblik obiteljskog okupljanja.¹⁰⁷ Usporedno postojanje i određenog broja većih kuća, kao i jednog kompleksa od barem pet kuća okruženih ogradnim zidićem pronađenog u Radovinu,¹⁰⁸ treba prije shvatiti kao odraz društvene diferencijacije liburnskog društva, pri čemu je vodeći sloj izrazio svoju socijalnu i gospodarsku istaknutost i u bogatijem izrazu stambene izgradnje, nego kao dokaz da je kod Liburna društvo bilo organizirano po obiteljskim grupama proširenog tipa. Odraz društvene diferenciranosti stanovništva može se pratiti i u gradaciji oblika i veličina rimskodobnih stambenih objekata u većini istraživanih liburnskih naselja.

Zaključci na koje navodi sadašnji stupanj poznavanja stambene arhitekture predimskih i rimskih naselja Liburnije (kontinuitet dominacije jezgrene obitelji kod autohtonog stanovništva Liburnije uz prisutnost manjeg broja složenijih oblika nastambi koje su vjerojatno odraz istaknutijeg gospodarsko-društvenog položaja obitelji i njena pretpostavljenog kompleksnijeg ustroja) u potpunosti odgovaraju zaključcima analize odnosa komemoratora i pokojnika na nadgrobnim spomenicima ranorimske Liburnije.

Podupiru ih i rezultati arheoloških iskopavanja liburnskih grobova, iako su i ova istraživanja vrlo skromnih razmjera. Niti jedna liburnska nekropola nije u cijelosti istražena i objavljena, a slična je situacija i s antičkim nekropolama. U pravilu je kod predrimskog stanovništva u jednom grobu bila ukopana samo jedna osoba. Poznato je nekoliko primjera višestrukih ukopa u kasnoliburnskim grobnicama (2.-1. st. pr. Kr.), građenima, poput helenističkih, od lijepo obrađenih tesanika. Grobni prilozi ukazuju da se ne radi o grupnim grobnicama, već da su

¹⁰⁷ Do sličnih zaključaka dolaze i Š. BATOVIĆ, 1987, 118; ISTI, 1987a, 381; S. ČAČE, 1985, 619. Za drugačija mišljenja, v. gore, bilj. 55, 57.

¹⁰⁸ Š. BATOVIĆ, 1968a, 60-61. Na ovome mjestu autor pretpostavlja da je taj kompleks mogao pripadati jednoj obitelji ili jednom rodu. Dok istraživanja ne budu obavljena i objavljena u cijelosti, interpretacija svrhe ovog objekta morat će ostati spekulativna. Možda bi se ovaj građevinski sklop mogao prije smatrati radioničkim kompleksom nego stambenom arhitekturom. Naime, na gradini su pronađeni kalupi za lijevanje i ostaci željezne zgure (Š. BATOVIĆ, 1968a, 61) koji nedvojbeno dokazuju prisutnost metalurške aktivnosti u naselju. Nažalost, nije poznat međusobni odnos ovih dvaju nalaza, pa nije moguće odrediti točan smještaj metalurške radionice.

pokojnici bili pokapani pojedinačno tijekom dužeg vremenskog raspona. Po svojoj prilici grobnice su predstavljale mjesta ukopa članova pojedinih, brojčano razmjerno malih obitelji, a ne kompleksnijih društvenih skupina.¹⁰⁹

<78> | Prostorna organizacija nekropola pod tumulima, iako vremenski nešto starija, pruža također neke podatke o društvenom uređenju Liburna. Zapaženo je nekoliko skupina tumula u kojima je više malih okupljeno oko jednog većeg: vjerojatno je u većem pokopan starješina obitelji ili roda, a u manjima članovi obitelji i nasljednici.¹¹⁰ Naravno, sve dok barem jedna od ovakvih nekropola ne bude u potpunosti istražena, nedostaju argumenti za njihovu potpunu valorizaciju.

Unatoč slaboj istraženosti i promjeni pogrebnog ritusa s inhumacije na incineraciju, uočljiv je kontinuitet u sferi pogrebnih običaja iz predrimskog u rimsko doba.¹¹¹ Grupiranje ukopa u skupine može se na području Liburnije sa sigurnošću ustanoviti jedino na primjeru nekropole u Argiruntu (Starigrad podno Velebita) na kojoj je istraženo oko 400 kremiranih ukopa koji se datiraju od kraja 1. st. pr. Kr. do Dioklecijana. Na ovoj se nekropoli, s obje strane ceste nižu zidane četvrtaste grobne parcele (neke od njih imaju i unutarnju podjelu na još manje parcele). Na samoj nekropoli zapaža se hijerarhija ukopa: grobne parcele pripadale su bogatijim obiteljima, a oko njih su bili grobovi siromašnijeg stanovništva.¹¹² Iako nedavna velika zaštitna istraživanja zadarske nekropole na Relji još nisu objavljena, za sada se sa sigurnošću može reći samo da na njoj nisu ustanovljeni ostaci zidanih grobnih parcela. Da li je postojao nekakav drugačiji način formiranja skupina grobova i kakav je bio, moći će se reći tek nakon objave. Ipak, na postojanje neke vrste parcelizacije nekropola ukazuje formula *in fronte pedes ... , in agro pedes...*, koja se nalazi na više zadarskih nadgrobničkih spomenika (*CIL* III, 2912, 2913, 2914, 2921 i dr.) kao i na natpisima s nekropola još nekih većih libunskih naselja (npr. Nin, usp. *ILJug* I, 215).

¹⁰⁹ Ovakve su grobnice poznate s nekropole uz gradinu u Velikoj Mrdakovici (Z. BRUSIĆ, 1980, 11-12; ISTI, 1988, 29), uz gradinu u Dragišiću (ISTI, 1980, 11; ISTI, 1988, 29), te uz gradinu u Nadinu (Š. BATOVIĆ, 1974, 222-224; Z. BRUSIĆ, 1988, 28); usp. i Š. BATOVIĆ, 1987a, 357, 381; S. ČAČE, 1985, 618-619.

¹¹⁰ Š. BATOVIĆ, 1987a, 357.

¹¹¹ S. ČAČE, 1985, 619.

¹¹² J. J. WILKES, 1969, 411-413, sažeto donosi rezultate istraživanja objavljene kod M. ABRAMIĆ - A. COLNAGO, 1909. Ovakav način organizacije rimske nekropole nastao je zacijelo pod utjecajem Akvileje, a na području rimske provincije Dalmacije nalazi se još jedino u Saloni (preliminarni izvještaj ovih obimnih zaštitnih istraživanja v. kod B. KIRIGIN et alii, 1987, 7-56).

6. Zaključak

U ovom se radu nastojalo ustanoviti kakva je bila obitelj Liburnije tijekom principata. S obzirom na nedostatak egzaktnih vijesti kod antičkih pisaca, primarni izvor za njeno upoznavanje predstavljaju nadgrobni natpisi i na njima prisutan obrazac odnosa komemoratora i pokojnika. Rezultati do kojih se došlo statističkom obradom učestalosti ovih odnosa podudarni su sa zaključcima izvedenima na osnovi arheoloških istraživanja, u prvom redu nastambi i grobova.

Kod većine stanovništva Liburnije dominiraju odnosi među članovima jezgrene obitelji, odnosno između roditelja i njihove djece. Na nadgrobni spomenicima civilnog stanovništva (ispod ranga gradskih dekuriona) odnosi među članovima jezgrene obitelji zastupljeni su sa 89% od svih relacija komemoratora i pokojnika (Tab. 1), na natpisima civilnog stanovništva iznad ranga dekuriona (“viši sloj”) iznose 75% (Tab. 2), dok kod malobrojnog uzorka servilne populacije iznose 71% (Tab. 4). Jezgrena obitelj dominira podjednako kod autohtonog | liburnskog kao i kod doseljenog stanovništva. Odnosi među članovima proširene obitelji i svojite rijetki su i ne mogu opravdati pretpostavke o postojanju “velike obitelji” kod predrimskog stanovništva Liburnije; njihova nešto veća zastupljenost kod “višeg sloja” stanovništva radije bi ukazivala na postojanje statusne endogamije nego na dominaciju obitelji proširenog tipa. Kod civilnog stanovništva Liburnije uočena je podjednaka učestalost žena i muškaraca kao komemoratora; udio žena viši je nego u drugim ispitanim uzorcima. Na osnovi ovoga može se zaključiti da je u liburnskom društvu žena u mnogim pogledima bila ravnopravna muškarcima, i to zacijelo ne samo u sferi skrbi o pogrebnim obvezama već i na drugim poljima društvenog i gospodarskog života.

Kod vojne populacije obiteljski su odnosi vrlo slabo zastupljeni (41%; Tab. 3). Ovakav obrazac komemoracija uočen je i u drugim vojnim populacijama Rimskog Carstva i može se povezati s obrascem regrutacije u kojem se vojnici stacioniraju daleko od svog mjesta porijekla. Vojnici stacionirani u Liburniji najčešće su pristigli iz drugih krajeva Rimskog Carstva, te se, na taj način razdvojeni od svojih srodnika, okreću ponajčešće ili testamentarnom nasljedniku (50% odnosa) ili kolegi-suborcu za skrb oko pogreba i komemoracije.

Arheološka istraživanja nastambi i nekropola u Liburniji (gotovo isključivo predrimskih), pri kojima su ustanovljene kuće malih dimenzija (najčešće oko 40-45 m²), odnosno običaj pojedinačnog ukapanja pokojnika u obiteljske (?) pseudo-helenističke grobnice, ukazuju na to da je u Liburniji i u predrimsko vrijeme jezgrena obitelj bila najčešći oblik obiteljskog okupljanja.

Budući da su novija istraživanja obitelji rimskog društva pokazala da je i u njemu prevladavala jezgrena, a ne proširena, obitelj, uspostava rimske vlasti na liburnskom području nije izazvala radikalnih promjena na tom polju društvenog ustroja, te se može govoriti o kontinuitetu postojanja jezgrene obitelji na ovom području, i to barem od kasnoliburnskog razdoblja.

Literatura:

ABRAMIĆ, M. - COLNAGO, A., 1909. - Mihovil Abramić - Antun Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, 12, Bb. 12-112.

ALFÖLDY, G., 1961. - Geza Alföldy, Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner, *AAntHung*, 9/3-4, 307-319.

ALFÖLDY, G., 1962. - Geza Alföldy, Die Gesellschaft der Urbevölkerung Dalmatiens zur Zeit der römischen Eroberung, *Acta USB*, Sectio Historica, 4, 17-26.

ALFÖLDY, G., 1963. - Geza Alföldy, Cognatio Nantania (Zur Struktur der Sippen-gesellschaft der Liburner), *AAntHung*, 11/1-2, 81-87.

ALFÖLDY, G., 1965. - Geza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965.

ALFÖLDY, G., 1969. - G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Beiträge zur Namenforschung, Neue Folge, Bh. 4, Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag.

ARIÈS, Ph., 1960. - Philippe Ariès, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris.

BACHOFEN, J. J., 1948. - J. J. Bachofen, *Das Mutterrecht*, Basel

| BATOVIĆ, Š., 1968. - Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, *Diadora*, 4, 85-91. <80>

BATOVIĆ, Š., 1968a. - Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4, 53-74.

BATOVIĆ, Š., 1974. - Šime Batović, Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, *Diadora*, 7, 159-245.

BATOVIĆ, Š., 1987. - Šime Batović, Ostaci nastambi željeznoga doba na našem primorju, *ARR*, 10, 39-121.

BATOVIĆ, Š., 1987a. - Šime Batović, Liburnska grupa, *PJZ*, sv. 5, 339-390.

BECKER, W. A. - MARQUARDT, J., 1867. - W. A. Becker - Joachim Marquardt, *Handbuch der römischen Altertümer*, Bd. V, Leipzig 1846-67.

BLÜMNER, H., 1911. - Hugo Blümner, *Die römische Privataltertümer*, München.

BRUSIĆ, Z., 1980. - Zdenko Brusić, Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Znanstveni kolokvij održan u Zadru od 6-8. XII 1974, Zagreb 1980.

BRUSIĆ, Z., 1988. - Zdenko Brusić, Helenistička reljefna keramika u Liburniji, *Diadora* 10, 19-63.

CIL III. - *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III., 1873, *Supplementum* I.-II., Berolini, 1889-1902, Academia Borussiae (Ed. Th. MOMMSEN).

CLAUSS, M., 1973. - Manfred Clauss, Probleme des Lebensalterstatistiken aufgrund römischer Grabinschriften, *Chiron*, 3, 395-417.

ČAČE, S., 1979. - Slobodan Čače, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *RFFZd*, 18(8), 43-125.

ČAČE, S., 1985. - Slobodan Čače, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, (disertacija, rukopis), Zadar, Filozofski fakultet Zadar.

FADIĆ, I., 1986. - Ivo Fadić, Ime prokonzula Cn. Tamphila Vále na zdencu foruma Jadera, *AV*, 37, 409-433.

FLANDRIN, J.-L., 1988. - Jean-Louis Flandrin, Pojam porodice, (prijevod s engleskog) u: *Radanje moderne porodice*, ed. A. MILIĆ, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Biblioteka Societas, 1, 90-95.

FRIEDLÄNDER, L., 1881, - L. Friedländer, *Darstellungen aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, Leipzig, 1. izd.

GABRIČEVIĆ, B., 1953. - Branimir Gabričević, Dvije ilirske općine s područje Vrlike, *VAHD*, 55, 103-119.

HAREVEN, T. K., 1988. - Tamara K. Hareven, Istorija porodice kao interdisciplinarna oblast, (prijevod s engleskog) u: *Radanje moderne porodice*, ed. A. MILIĆ, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Biblioteka Societas, 1, 48-61.

HAREVEN, T. K., 1991. - Tamara K. Hareven, The History of the Family and the Complexity of Social Change, *AHR*, 96/1, February 1991, 95-124.

ILJug I. - Ana i Jaro ŠAŠEL, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt*, (*Situla*, 5) Ljubljana, 1963.

ILJug II. - Ana i Jaro Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLX et MCMLXX repertae et editae sunt*, (*Situla*, 19) Ljubljana, 1978.

ILJug III. - Ana i Jaro Šašel, *Inscriptiones latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, (*Situla*, 25) Ljubljana, 1986.

<81> | JACOBY, F., 1926. - F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Bd. II.A, Berlin.

JUST, R., 1991. - Roger Just, *Women in Athenian Law and Life*, London - New York, Routledge Classical Studies.

KIRIGIN, B. et alii, 1987. - Branko Kirigin, Ivo Lokošek, Jagoda Mardešić, Siniša Bilić, *Salona 86/87*, *VAHD*, 80, 7-56.

KURILIĆ, A., 1995. - Anamarija Kurilić, *Družina v antični Dalmaciji*, (magistarski rad, rukopis), Ljubljana, Filozofska fakulteta Ljubljana.

- LASLETT, P., 1965. – Peter Laslett, *The World We Have Lost*, 1965.
- MACMULLEN, R., 1984. - Ramsey MacMullen, The Legion as a Society, *Historia*, 33/4, 440-456.
- MARQUARDT, J. - MOMMSEN, Th., 1879. - Joachim Marquardt - Theodor Mommsen, *Handbuch der römischen Altertümer*, Leipzig.
- MEDINI, J., 1969. - Julijan Medini, Epigrafički podaci o munificijencijama i ostalim javnim gradnjama iz antičke Liburnije, *RFFZd*, 6(3), (1964/65, 1966/67).
- MEDINI, J., 1985. - Julijan Medini, Cognationes Salonitanae, *Godišnjak ANUBiH*, 23(21), 5-44.
- MILIĆ, A., 1988. - Anđelka Milić, Porodica. Dijalog sociologije i istorije, *Rađanje moderne porodice*, ed. A. MILIĆ, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Biblioteka Societas, 1, 5-43.
- MORGAN, L. H., 1981. - Louis H. Morgan, *Drevno društvo*, Beograd (prijevod s engleskog).
- MUSIĆ, A., 1910. – A. Musić, *Nacrt grčkih i rimskih starina*, Zagreb
- NEDVED, B., 1992. - Branka Nedved, Stanovništvo Zadra od 1. do 3. st. (I. dio), *Diadora*, 14, 109-263.
- PAPAZOGLU, F., 1967. - Fanula Papazoglu, Poreklo i razvoj ilirske države, *Godišnjak ANUBiH*, 5(3), Sarajevo, 123-144.
- PAPAZOGLU, F., 1967a - Fanula Papazoglu, Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Sarajevo, 11-22.
- PAPAZOGLU, F., 1969. - Fanula Papazoglu, *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*, Sarajevo, Djela ANUBiH, 30(1), Sarajevo.
- PATTERSON, O., 1982. - Orlando Patterson, *Slavery and Social Death. A Comparative Study*, Cambridge - London, Harvard University Press.
- RADCLIFFE-BROWN, A. R., 1982. - A. R. Radcliffe-Brown, *Struktura i funkcija u primitivnom društvu*, Beograd (prijevod s engleskog), Prosveta, Biblioteka XX vek, 55.
- RAWSON, B., 1992. - Beryl Rawson, The Roman Family, *The Family in Ancient Rome. New Perspectives*, ed. B. RAWSON, Ithaca, New York, drugo izdanje, Cornell University Press, 1-57.
- REISCH, E., 1913. - Emil Reisch, Die Grabungen des Österreichischen archäologischen Institutes während der Jahre 1912 und 1913, *JÖAI*, 16, Bb. 89-144.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1951. - Duje Rendić-Miočević, Onomastička pitanja s teritorija ilirskih Delmata, u: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 691-709 (prvi put objavljeno u *GZM*, 6, 1951, 33 i d.).

<82> | RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1960. - Duje Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije I. Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira, u: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 769-776 (prvi put objavljeno u *ŽA*, 10/1-2, Skopje, 1960, 163-171).

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1960a - Duje Rendić-Miočević, Nekoliko monumentalnih nadgrobnih stela s portretima iz sjeverne Dalmacije, *Diadora*, 1, 107-131.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1962. - Duje Rendić-Miočević, Princeps municipi Riditarum, u: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 853-869 (prvi put objavljeno u *ARR*, 2, 1962, 315 i d.).

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1974. - Duje Rendić-Miočević, Dissertationes Reditinae, u: D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989, 871-890 (prvi put objavljeno u *AAR*, 6, 1974, 321 i d.).

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1989. - Duje Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Split

ROMAC, A., 1973. - Ante Romac, *Izvori rimskog prava*, Zagreb, Informator.

ROMAC, A., 1981. - Ante Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb, Pravni fakultet u Zagrebu, Biblioteka Udžbenici i skripta.

ROMAC, A., 1983. - Ante Romac, *Rječnik rimskog prava*, Zagreb, drugo (dopunjeno) izdanje, Informator, Informatorovi rječnici.

SALLER, R. P., 1984. - Richard P. Saller, *Familia, domus, and the Roman Conception of the Family*, *Phoenix*, vol. 38, nr. 4, 336-355.

SALLER, R. P. - SHAW, B. D., 1984. - Richard P. Saller - Brent D. Shaw, Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves, *JRS*, 74, 124-156.

SHAW, B. D., 1984 - Brent D. Shaw, Latin Funerary Epigraphy and Family Life in the Later Roman Empire, *Historia*, 33/4, 457-497.

STIPČEVIĆ, A., 1989. - Aleksandar Stipčević, *Iliri*, drugo izdanje, Zagreb, Školska knjiga.

SUIĆ, M., 1951. - Mate Suić, Liburnski nadgrobnni spomenik, *VAHD*, 53, Split, 59-97.

SUIĆ, M., 1967. - Mate Suić, Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, Sarajevo, 99 -109.

SUIĆ, M., 1976. - Mate Suić, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, Sveučilišna naklada Liber.

SUIĆ, M., 1981. - Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, Filozofski fakultet Zadar, Prošlost Zadra - knjiga 1.

SZILÁGY, J., 1962. - J. Szilágy, Beiträge zur Statistik der Sterblichkeit in der illyrischen Provinzgruppe und in Norditalien (Gallia Padana), *ActaArchHung*, XIV, 3-4, Budapest, 297-396.

VIVELLO, F. R., 1978. - Frank Robert Vivello, *Cultural Anthropology Handbook. A Basic Introduction*, New York - etc., McGraw-Hill Book Company.

WIGHT DUFF, J., 1951. - J. Wight Duff, Ciceronian Society, *Cambridge Ancient History*, IX, drugo izdanje, Cambridge, Cambridge University Press, 773-802.

WILKES, J. J., 1969. - John J. Wilkes, *Dalmatia*, London, Routledge & Kegan Paul.

WILKES, J. J., 1977. - John J. Wilkes, The Population of Roman Dalmatia, *ANRW*, II, 6, Berlin - New York, 732-766.

ZANINOVIĆ, M., 1968. - Marin Zaninović, Burnum, castellum - municipium, *Diadora*, 4, 119-129.

Summary

In this paper the author aimed to find out what family type existed in Liburnia during the Principate period. In doing so, the author mainly dealt with tombstones, or rather with the pattern of personal relationships there attested, since the ancient writers gave little or no information at all upon the Liburnian family structure. The results of this analysis are similar to the ones based on the evidence of archaeological excavations (houses and graves in the first place).

Nuclear family relations dominated in the greatest part of Liburnian population: they make 89% of all relations on tombstones of the civilian population (beneath the *decurio* rank, Tab. 1), 75% on tombstones of the civilian population above the *decurio* rank (Tab. 2), and 71% on tombstones of the meagre sample of servile population (Tab. 4). Nuclear family dominated both in native or settled population. Relations between members of extended family and between members of *affinitas* (in-laws) are rare, so they can't justify hypothesis on existence of the extended family type in the native Liburnian population in the pre-Roman period; slightly higher percentages of those relations in the civilian population above the *decurio* rank should rather be interpreted as a sign of status endogamy practice than as a proof for the domination of the extended family type. Also, in the Liburnian civilian population the same rate of men and women as commemorators has been noticed; the frequency of women-commemorators in Liburnia outnumbers almost all the other examined samples in Western part of Roman Empire. It is possible, then, to conclude that in Liburnian society women were equal to men - not only in funeral practice, but also in some other fields of economic and social life.

The family relations on tombstones of military population make only 41% of all commemorations (Tab. 3). This pattern of commemoration has already been noticed in other military populations of Roman Empire and it was connected with the pattern of recruitment in which soldiers were posted far from their native places. The greatest part of soldiers came to Liburnia from other parts of Roman Empire; separated from their kinfolk, they turned either to a heir (50% of all relations) or a co-soldier to take care about funeral and commemoration.

Archaeological excavations of settlements and cemeteries in Liburnia (both more often on pre-Roman sites) mostly unearthed houses of modest dimensions (average of 40-45 m²) and individual burials in pseudo-Hellenistic family (?) tombs. Such results point out that the nuclear family was the most common form of family organisation in the pre-Roman Liburnia, as well as in Roman Liburnia.

Recent researches on family in Roman society have shown that its commonest family form was not extended, but nuclear family. Establishment of Roman government in Liburnia didn't cause any radical changes in this field of social life; instead it is possible to follow the continuity of the nuclear family form, at least from Liburnian late pre-Roman period.

OBITELJSKI ODNOSI NA NADGROBNIM NATPISIMA LIBURNIJE
(*Family Relations on Latin Tombstone Inscriptions in Liburnia*)

ODNOS	Tab. 1. Civilno stanovništvo Liburnije			Tab. 2. "Viši sloj" Liburnije			Tab. 3. Vojno stanovništvo Liburnije			Tab. 3. Servilno stanovništvo Liburnije		
	N	%	(%)	N	%	(%)	N	%	(%)	N	%	(%)
muž-ženi	30	19	21	1	2	3	1	2	5	4	29	40
žena-mužu	19	12	13	8	18	24	3	6	15	3	21	30
Total: BRAK	49	30	34	9	20	27	4	8	20	7	50	70
roditelji - sinu	8	5	6	0	0	0	0	0	0	0	0	0
- kćeri	3	2	2	0	0	0	0	0	0	1	7	10
otac - sinu	6	4	4	2	5	6	0	0	0	0	0	0
- kćeri	5	3	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0
majka - sinu	13	8	9	0	0	0	4	8	20	1	7	10
- kćeri	13	8	9	3	7	9	0	0	0	0	0	0
Total: SILAZNA jez. ob.	48	30	34	5	11	15	4	8	20	2	14	20
sin - majci	8	5	6	3	7	9	1	2	5	0	0	0
- ocu	9	6	6	5	11	15	2	4	10	0	0	0
kći - majci	11	7	8	1	2	3	0	0	0	0	0	0
- ocu	2	1	1	5	11	15	1	2	5	0	0	0
Total: UZLAZNA jez. ob.	30	19	21	14	32	42	4	8	20	0	0	0
brat - bratu	4	2	3	2	5	6	6	12	30	1	7	10
- sestri	4	2	3	0	0	0	1	2	5	0	0	0
sestra - bratu	6	4	4	3	7	9	1	2	5	0	0	0
- sestri	2	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Total: BRAĆA	16	10	11	5	11	15	8	16	40	1	7	10
Total: JEZGRENA OB.	143	89	100	33	75	100	20	41	100	10	71	100
šira ob.	7	4*		3	7		1	2		0	0	
heredes	4	2		5	11		24	49		1	7	
amici	3	2		2	5		0	0		0	0	
patron - oslobođeniku	0	0		0	0		0	0		2	14	
gospodar - robu	0	0		0	0		0	0		0	0	
oslobođenik - patronu	4	2		1	2		4	8		0	0	
rob - gospodaru	0	0		0	0		0	0		0	0	
conservi/liberti	0	0		0	0		0	0		1	7	
Total: SERVILI	4	2		1	2		4	8		3	21	
Total: ODNOSA	161	100		44	100		49	100		14	100	
no commemorator	34			4			15	22		1		
se vivo/sibi	44			5			5	7		4		
TOTAL	239			53			69	100		19		

* = 3,72%
bez alumna

Legendu vidi ispod Priloga II.
(*For legends see beneath Appendix II*)

OBITELJSKI ODNOSI NA NADGROBNIM NATPISIMA LIBURNIJE
(*Family Relations on Latin Tombstone Inscriptions in Liburnia*)

ODNOS	Tab. 5. Domaće civilno stanovništvo Liburnije			Tab. 6. "Viši sloj" domaćeg stanovništva Liburnije		
	N	%	(%)	N	%	(%)
muž-ženi	5	12	13	1	7	10
žena-mužu	4	9	10	2	13	20
Total: BRAK	9	21	23	3	20	30
roditelji - sinu	0	0	0	0	0	0
- kćeri	1	2	3	0	0	0
otac - sinu	2	5	5	1	7	10
- kćeri	2	5	5	0	0	0
majka - sinu	6	14	15	0	0	0
- kćeri	1	2	3	1	7	10
Total: SILAZNA jez. ob.	12	28	31	2	13	20
sin - majci	3	7	8	1	7	10
- ocu	1	2	3	1	7	10
kći - majci	7	16	18	1	7	10
- ocu	0	0	0	1	7	10
Total: UZLAZNA jez. ob.	11	26	28	4	27	40
brat - bratu	3	7	8	0	0	0
- sestri	2	5	5	0	0	0
sestra - bratu	1	2	3	1	7	10
- sestri	1	2	3	0	0	0
Total: BRAĆA	7	16	18	1	7	10
Total: JEZGRENA OB.	39	91	100	10	67	100
šira ob.	3	7		3	20	
heredes	0	0		2	13	
amici	0	0		0	0	
patron - oslobođeniku	0	0		0	0	
gospodar - robu	0	0		0	0	
oslobođenik - patronu	1	2		0	0	
rob - gospodaru	0	0		0	0	
conservi/liberti	0	0		0	0	
Total: SERVILI	1	2		0	0	
Total: ODNOSA	43	100		15	100	
no commemorator	7			0		
se vivo/sibi	15			1		
TOTAL	65			16		

Legenda (*Legend*)

N - broj odnosa na spomenicima (*number of relations*)

% - postotak relacija u odnosu na Total: Odnosa (*percentage of relations out of Total: Relations*)

(%) - postotak relacija u odnosu na Total: Jezgrena obitelj (*percentage of relations out of Total: Nuclear family*)

**OBITELJSKI ODNOSI U RANORIMSKOJ LIBURNIJI:
OBITELJI LIBURNASKOG “VIŠEG SLOJA”***

Budući da su na drugom mjestu detaljno analizirani tip i struktura obitelji u liburnskom društvu,¹ to neće biti cilj ovoga rada, već mu je namjera razjasniti neke aspekte organizacije liburnske obitelji koji su se radije uzimali kao dokazi postojanja osobitog liburnskog tipa proširene obitelji koji se identificirao kao *cognatio*.

Društveni ustroj Liburna - naroda koji je nastavao sjeverozapadni dio rimske provincije Dalmacije (od rijeke Raše na sjeveru do rijeke Krke na jugu, s pripadajućim otocima) - već duže vrijeme privlači pozornost znanstvenika. Antički pisci opisali su Liburne kao društvo u kojemu je žena raspolagala slobodom sasvim nezamislivom u njihovim vlastitim društvima - osobito u grčkima. Ta su se izvješća uglavnom usredotočila na seksualnu slobodu liburnskih žena (one su slobodno mogle birati svoje seksualne partnere - pa čak i među svojim robovima), a neki su išli tako daleko da su liburnsko društvo opisivali kao γυναικοκρατοῦνται (Ps. Scylax, *Periplus*, 21).²

Prvi rad koji se isključivo i sustavno bavio društvenim ustrojem Liburna i ulogom žena u njemu je studija G. Alföldyja “Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner”.³ K tomu, Alföldy je prvi upotrijebio i svjedočanstva s

* Prijevod rada “Family Structure and Relationships in early Roman Liburnia: Liburnian ‘Upper Class’ families” tiskanoga u *Atti del XI Congresso internazionale di epigrafia Greca e Latina*, Roma, 18-24 Settembre 1997, Roma, 1999, 229-237.

¹ A. KURILIĆ, 1995, 47-83.

² Za navode o Liburnima kod grčkih i rimskih pisaca v. M. SUIĆ, 1981, 26 i d., 117 i d.; usp. G. ALFÖLDY, 1961, 307-313.

³ G. ALFÖLDY, 1961, 307-319. Za druge radove koji se bave tim temama, v. ISTI, 1961, 307 i d. i A. KURILIĆ, 1995, 54 i dalje.

latinskih nadgrobnih natpisa prilikom proučavanja tih pitanja. Analizirao je skupinu nadgrobnih spomenika koji se mogu pripisati domorodačkom stanovništvu, poglavito iz prvog stoljeća po Kr., i zaključio je | da su Liburni u to doba i dalje zadržali neke od svojih tradicija: živjeli su u proširenim obiteljima po načelu matri-ukxorilokalnosti, u kojima ostaju živjeti samo kćeri zajedno sa svojim muževima i djecom (dok su sinovi odlazili živjeti u puničino domaćinstvo); žene su bile zadužene za postavljanje nadgrobnih spomenika, skrbeći o pogrebnim obvezama, te su, stoga, bile čuvarice kulta mrtvih i kulta predaka.⁴ Ovako opisana obitelj kod Liburna kasnije se poistovjetila s izrazom *cognatio* zabilježenim na jednom liburnskom zavjetnom spomeniku.⁵ To je za sada jedini pisani spomenik koji bilježi izraz *cognatio* u Liburniji, no, još uvijek nema jasnog dokaza da se taj izraz treba tumačiti onako kako je gore navedeno. S druge strane, postoji nekoliko spomenika izvan Liburnije - u Saloni i u njenoj okolini - koji koriste izraz *cognatio* u vrlo jasnom kontekstu, označavajući skup vjernika *Magnae Matris*.⁶ S obzirom na vjersku narav ovog liburnskog natpisa, moglo bi se pomišljati na to da je i ovdje izraz *cognatio* također označavao neku vrstu vjerske zajednice.⁷ Prema tomu, prava priroda izraza *cognatio* na ovom liburnskom spomeniku još nije dobila jasno objašnjenje, pa | ga ne možemo koristiti kao odlučujući dokaz postojanja liburnske matri-ukxorilokalne proširene obitelji.

Dugo je vremena Alföldyjeva studija bila temeljno djelo o društvenoj organizaciji Liburna, pa su njegovi zaključci bili prihvaćeni i ponavljani u radovima drugih autora koji su se bavili ili općenito domorodačkim pučanstvom rimske provincije Dalmacije ili samo domorodačkim stanovništvom Liburnije.⁸ Ipak, neki

⁴ G. ALFÖLDY, 1961, 307-319. Osobit položaj žena u liburnskom društvu (neovisniji i društveno istaknutiji nego u većini drugih suvremenih društava) može se - barem donekle - usporediti s onim u nekim dijelovima Hispanije, i ova se pojava u oba društva objašnjava važnom ulogom žena u gospodarstvu i kultu (usp. A. KURILIĆ, 1995, 65 i d.; R. P. SALLER – B. D. SHAW, 1984, 138 i d.; u oba djela navedena je i starija literatura). Kako je prof. G. Alföldy istaknuo u svoj diskusiji, ova podudarnost zaslužuje daljnje proučavanje, no, to će se morati učiniti drugom prilikom.

⁵ D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960 [1989], 770 (*Burnum* ili *Varvaria*): *Marti sac(rum)*. / *Turus Longini f(ilius)* / *dec(urio) et sacerdotali(s)* / *pro suis et cognation(e)* / *Nantania* / *de suo (fecit)*. *V(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. O poistovjećivanju obitelji ili srodničke skupine s izrazom *cognatio*, v. ISTO, 771; G. ALFÖLDY, 1963, 82; J. J. WILKES, 1969, 185, 187; J. MEDINI, 1985, 5, 19 i d. Općenito o izrazu *cognatio* i o njegovim različitim tumačenjima usp. A. KURILIĆ, 1995, 55 i dalje.

⁶ J. MEDINI, 1985, *passim*.

⁷ F. PAPAZOGLU, 1967, 13, prva je i jedina koja je u liburnskoj *cognatio* vidjela radije vjersku nego krvnosrodničku organizaciju. Prof. G. Alföldy je, raspravljajući o ovom pitanju, izrazio sumnje u pogledu te hipoteze. Doista, s jedne strane postoje spomenici pripadnika skupa vjernika *Magnae Matris* koji su se međusobno smatrali braćom i sestrama, kao potomci Božice (v. bilj. 6), a s druge strane postoji zavjet Marsu (v. bilj. 5) gdje takva vrsta misli nije toliko očita. Ipak, prema mome mišljenju, dok čekamo nove nalaze koji bi bacili više svjetla na ovaj problem, nikako ne bismo smjeli olako odbaciti jedinu analogiju koju imamo.

⁸ V. npr. J. J. WILKES, 1969, 185-187; D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1960 [1989], 771; J. MEDINI, 1985, 5, 19 i dalje.

su autori iskazivali drugačija mišljenja, tj. da je - barem u kasnom predrimskom ili u ranorimskom dobu - uobičajeni oblik obitelji u Liburniji bila jezgrena obitelj.⁹ Njihovi su se zaključci temeljili uglavnom na arheološkim svjedočanstvima i/ili onima iz literarnih izvora, no, oni nisu dublje zalazili u istraživanje obitelji. U jednom članku objavljenom prije nekog vremena pokušala sam ispuniti tu prazninu u izučavanju društvene povijesti Liburnije.¹⁰ Ondje sam analizirala svu dostupnu građu: podatke iz antičkih literarnih izvora i arheološka svjedočanstva, jednako kao i latinske natpise. Temeljita analiza obiteljskih/osobnih odnosa¹¹ sa svih nadgrobnih spomenika ranorimske Liburnije (većinom iz prvih dvaju stoljeća po Kr., i s nešto iz trećega) jasno je pokazala da su najčešći odnosi bili među pripadnicima jezgrene obitelji, kako među civilnim pučanstvom miješanog domorodačko-doseljeničkog sastava tako i među isključivo domorodačkim pučanstvom. Rezultati arheoloških istraživanja na kasno-predrimskim i na ranorimskim nalazištima, kako naselja tako i grobova i nekropola, idu u prilog ovom zaključku,¹² i ukazuju na kontinuitet u oblikovanju obitelji kod liburnskog starosjedilačkog stanovništva od predrimskog u rimski period.¹³

| Odnosi među članovima jezgrene obitelji čine do 91% svih odnosa na nadgrobnim spomenicima civilnog stanovništva Liburnije,¹⁴ a oni među članovima proširene obitelji 7% svih odnosa.¹⁵ Ovako visoki postotci pripadaju među najviše omjere među proučavanim populacijama Rimskog

<232>

⁹ Š. BATOVIĆ, 1987, 118; ISTI, 1987a, 381; S. ČAČE, 1985, 619.

¹⁰ A. KURILIĆ, 1995, 47-83.

¹¹ Za metodologiju v. R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, 125 i d., 130 i dalje. Kako bi se postigla, u statističkom pogledu, ispravna osnova za usporedbu s podacima koje su oni dobili za zapadna područja Rimskog carstva, bilo je nužno prilikom istraživanja svjedočanstava iz cijele rimske provincije Dalmacije, jednako kao i iz jednog od njenih dijelova - rimske Liburnije, u potpunosti slijediti njihovu metodu.

¹² A. KURILIĆ, 1995, 75 i d., s relevantnom literaturom. Arheološka istraživanja liburnskih nalazišta su daleko od dovršenih i još je puno toga za učiniti. Međutim, na osnovi do sada poznatih rezultata, može se primijetiti da su početkom rimske vlasti postojala dva glavna tipa liburnskih naselja: jedna je grupa naselja zadržala stare tradicije u gradnji i organizaciji prostora (no, preuzimajući neke korisne rimske građevne inovacije), a druga je uvelike promijenila svoj raniji izgled poprimajući obilježja pravog rimskog grada. U naseljima prvog tipa (npr. Radovin, Nin) kuće su jednostavne i male (prosječno zauzimaju površinu od oko 40 m²), te nisu mogle udomljavati veliku obitelj (ili | obitelji). U naseljima drugog tipa (npr. Zadar), stambeni prostor je organiziran u *insulae* iskazujući očiti prekid s lokalnom tradicijom urbanog planiranja (najvjerojatnije zbog nagle promjene u sastavu stanovništva po dolasku većeg broja italskih useljenika, i zbog uspostave rimske kolonije).

<232>

¹³ Prof. G. Alföldy je tijekom svoje diskusije ukazao na problem metodološke neispravnosti kod korištenja zaključaka do kojih se došlo na osnovi analize latinskih natpisa, a kako bi se objasnili procesi iz predrimskog razdoblja. Po tom se pitanju u potpunosti slažem s njim, ali samo ako se latinski natpisi koriste kao jedini izvor podataka. Međutim, ako ih se proučava zajedno s ostalim podacima iz istoga razdoblja i razdoblja koje mu je prethodilo, tada ih se može smatrati izvorom podjednako važnim poput ostalih.

¹⁴ A. KURILIĆ, 1995, Prikaz 1a-b; Tab. 5.

¹⁵ A. KURILIĆ, 1995, Prikaz 2a-b; Tab. 5.

carstva,¹⁶ ali ipak još uvijek ostaju unutar poznatih obrazaca obiteljskih odnosa. Podaci koji se odnose na liburnske više slojeve (tj. na obitelji koje sudjeluju u municipalnoj i provincijskoj upravi, ili na pripadnike viteškog ili senatorskog staleža), iako su dobiveni na osnovi malobrojnih epigrafskih svjedočanstava, pružaju drugačiji omjer: 67% (odnosi među članovima jezgrene obitelji) : 20% (odnosi među članovima proširene obitelji). Takav se omjer ne susreće niti u jednom proučavanom uzorku, osim možda kod starosjedilačkog stanovništva provincije Dalmacije i na senatorskim nadgrobnim natpisima republikanskog Rima.¹⁷ S obzirom na relativnu malobrojnost spomenika u ovoj skupini starosjedilačkog liburnskog stanovništva, navedeni se postotci moraju uzeti s određenim oprezom. Ali, čak ako i umanjimo postotke, gornji sloj i dalje pokazuje nadprosječni stupanj povezanosti među članovima proširene obitelji (što uključuje ne samo kognate već i *affinitas*) te dominaciju odnosa među članovima jezgrene obitelji.

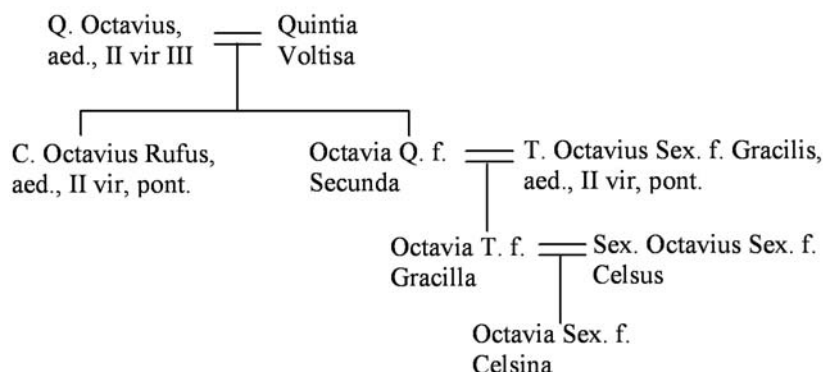
Ovi se podaci uvelike suprostavljaju Alföldyjevoj koncepciji liburnske “velike obitelji”. Objašnjenje za razilaženja u našim zaključcima treba tražiti u različitim metodama koje smo koristili u našim istraživanjima. On je proučavao natpise kao cjelinu, dok sam im ja sadržaj teksta raščlanila na jednostavne obiteljske ili osobne odnose (npr. muž ženi, otac kćeri, patron oslobođeniku, i slično).¹⁸ Osim toga, on je sve natpise tretirao kao dijelove jedinstvenog (liburnskog) korpusa, dok sam ja smatrala nužnim zasebno proučavati | spomenike različitih društvenih skupina: “obične” civile analizirala sam odvojeno od članova municipalnih i provincijskih gornjih slojeva. I, konačno, G. Alföldy je izvodio zaključke o cijelom liburnskom društvu na osnovi tek nekoliko natpisa koji spominju četiri ili pet osoba, iako se na velikoj većini spomenika spominju tek dvije ili tri osobe (najčešće samo komemorator i pokojnik; v. bilj. 20). Najvažnije je to da se upravo spomenik koji je koristio kao ključni argument u prilog proširene matri-ukxorilokalne strukture liburnske obitelji, i na osnovi kojega je zasnovana ta teorija, treba protumačiti na sasvim suprotan način. Zbog važnosti za daljnje izlaganje, ovdje donosim cjelovitu genealogiju osoba s tog spomenika:¹⁹

¹⁶ R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, Tab. 5 - Tab. 12.

¹⁷ A. KURILIĆ, 1995, Tab. 6 (starosjedilačko stanovništvo Dalmacije); R. P. SALLER - B. D. SHAW, 1984, Tab. I, 1 (republikanski Rim: senatori).

¹⁸ Iako bi neki mogli prigovarati ovoj metodi, ona može statistički iskazati koji su tipovi obiteljskih/osobnih odnosa bili najčešći u proučavanoj populaciji. Međutim, ona nije nepobitan dokaz. Ona je tek jedan od više različitih skupova podataka koji se moraju međusobno povezati kako bi se došlo do vjerojatnog zaključka.

¹⁹ *CIL* 3, 2870, *Nedinum: Octavia Q. f. / Secunda v. f. sibi et / Octaviae T. f. Gracil/lae f., Octaviae Sex. / f. Celsinae nepti, Q. Octa/vio patri aed. II viro III, / Quintiae Voltisae matri, / T. Octavio Sex. f. Gracili / viro aed. II viro pont., C. Octavio Rufo fratri aed. / II viro pont., Sex. Octavio / Sex. f. Celso genero.* Usp. G. ALFÖLDY, 1961, 316. U svojoj je diskusiji prof. G. Alföldy ostao pri mišljenju da ovaj natpis pokazuje matri-ukxorilokalnu strukturu liburnske proširene obitelji. Iako se prema genealoškom prikazu čini da je silazna linija išla po ženskoj strani, jedan odlučujući argument govori protiv matrilinarnosti: niti jedan starosjedilački stanovnik Liburnije nije nosio matronimik

Octavia Q. f. Secunda postavila je ovaj nadgrobni spomenik sebi, svojim roditeljima, bratu, mužu, kćeri, zetu i unuci. Toliko mnogo različitih odnosa (sedam, ako iz računanja isključimo odnos *sibi viva*) ne može se naći niti na jednom drugom epigrafskom spomeniku u Liburniji, ali niti u cijeloj provinciji Dalmaciji,²⁰ zbog čega je ovaj spomenik *unicum* u regionalnom epigrafskom korpusu. Kao takav, ne može se smatrati reprezentativnim primjerkom za svu populaciju. Radije, treba ga analizirati u sklopu užeg kruga njegove društvene skupine i usporediti ga sa za tu skupinu osobitim obrascima organizacije obitelji. Na osnovi slijeda službi (*cursus honorum*) više osoba spomenutih na njemu, ovaj je nadgrobni spomenik pripadao članovima nadinskog višeg sloja. I iako ga veliki broj odnosa između komemoratora i pokojnika čini atipičnim, široki raspon odnosa posve odgovara obrascu obiteljske strukture među pripadnicima viših slojeva u Liburniji.

Kako je već ranije istaknuto, u višim slojevima Liburnije dominirala je jezgrena obitelj, ali su natprosječno česte bile i veze među članovima proširene obitelji. Čini se da je ova klasa razvila jaču solidarnost među širim krugom rođaka, te da se je taj krug oblikovao oko dva glavna uporišta: vlasništva i društvene moći, koje su oboje posjedovali u znatnim količinama. Osobne i obiteljske veze nastojale su ostati unutar tog kruga kako bi se što više ojačale postojeće povlastice i da

umjesto patronimika, ili zajedno s njim. S obzirom na veliki broj poimence poznatih starosjedilaca u ranorimskom periodu, matronimik se je morao pronaći ukoliko je matrilinearnost doista bila postojala u liburnskom društvu. Razlozi pogrešno shvaćenoj “lozi” žena na ovom genealoškom prikazu radije treba tražiti na drugome mjestu, to jest, u prakticiranju statusne endogamije, jer su bile važne obje strane predaka - kako oni s majčine strane, tako i oni s očeve, i u prilično neuobičajeno istaknutom položaju žena u starosjedilačkom liburnskom društvu (u odnosu na njihove suvremenike).

²⁰ Ako iz računanja isključimo odnos *se vivo/sibi*, tada samo dva nadgrobna spomenika iz Liburnije - osim ovog nadinskog nadgrobnog spomenika - bilježe više od tri različita obiteljska/osobna odnosa (pet različitih odnosa: *CIL* 3, 9976, *Corinium*; *CIL* 3, 2915, *Iader* - obitelj doseljenog veterana), niti jedan ne bilježi četiri | odnosa, dok na većini nadgrobnih spomenika broj odnosa varira od tri do ništa. Tek 15% nadgrobnih spomenika starosjedilačkog stanovništva spominje više od tri osobe, dok ih više od 60% imenuje dvije ili tri osobe; usp. A. KURILIĆ, 1995, 61. U cijeloj provinciji Dalmaciji postoji tek nekoliko nadgrobnih spomenika s više od tri različita odnosa, ali niti jedan sa sedam; *CIL* 3, 14777¹, *Salona* (obitelj jednog oslobođenika), bilježi najveći broj različitih odnosa - pet.

<234>

<234>

vlasništvo ne bi izašlo izvan toga kruga. To još uvijek ne znači da je proširena obitelj bila češća u višem sloju nego kod običnog pučanstva, već se, radije, čini da su pripadnici viših slojeva posvećivali više pozornosti svojim vezama s drugim utjecajnim obiteljima i da su ih češće nastojali istaknuti na natpisima kako bi javno pokazali ugled koji su takve veze osiguravale.

Namjera očuvanja povlastica pod nadzorom iste skupine ljudi pomoću prikladnih bračnih saveza ukazuje na to da je liburnski viši sloj - neovisno o svojoj etničkoj strukturi - primjenjivao statusnu endogamiju. Takva je praksa dobro poznata i u rimskom svijetu: može se naći u mnogim senatorskim familijama, a zacijelo najbolje primjere pružaju brakovi pripadnika carske obitelji.²¹ U javnom životu Rima bilo je sasvim uobičajeno stvarati osobne saveze bilo pomoću bračnih dogovora ili pomoću prijateljstva, i takvi su savezi trajali više generacija. Na taj su način mladi koji su stremili visokim političkim službama mogli računati s ugledom postojećih osobnih i obiteljskih veza, ali i mrežom veza koje su u prošlosti ustanovili njihovi pretci.²² Teško je ustanoviti da li su takvi bračni obrasci stigli | u Liburniju zajedno s italjskim doseljenicima ili su oni domorodački običaj razvijen u domaćem društvu.²³

Takvu praksu izvrsno ilustrira navedeni natpis iz Nadina, s takvim nizom municipalnih dužnosnika da se čini kao da su one bile nasljedne službe. Najstarija osoba spomenuta u ovome natpisu, *Q. Octavius*, bio je visoki municipalni dužnosnik (*aedilis, duumvir tertium*), jednako kao i njegov sin *Q. Octavius Rufus* (*aedilis, duumvir, pontifex*). Rufova sestra, *Octavia Secunda*, dobro se udala: njen muž, *T. Octavius Gracilis*, također je bio visoki municipalni dužnosnik (*aedilis, duumvir i pontifex*), ali, muž njene kćeri, još jedan Oktavije, nije obnašao nikakvih municipalnih službi. Možda je bio premlad za njih u vrijeme kad je njegova punica postavila ovaj spomenik,²⁴ no nema sumnje da bi bio postigao iste ili slične municipalne službe kao i njegova svojta, samo da je bio poživio dovoljno dugo.

²¹ V. npr. genealošku shemu senatorske familije *Calpurnii Pisones* (*RE*, III, 1, 1897, s.v. Calpurnius) ili julijejsko-klaudijejsku carsku genealošku shemu (*CAH*, X², Cambridge, 1952, Table I).

²² J. WIGHT DUFF, 1951, 781-782.

²³ Prof. G. Alföldy izrazio je slično mišljenje u svojoj raspravi, pitajući se ne bi li radije ovakav obrazac trebalo tumačiti kao rezultat romanizacije. Budući da su Liburni tijekom rimskog razdoblja nastavili s nekim od svojih starih običaja, i to bez prekida, iako zacijelo s nekim preinakama sukladno rimskoj praksi (o kontinuitetu liburnskih običaja u rimsko doba v. npr. M. SUIĆ, 1981, 251 i d., 258 i d.), vrlo je vjerojatno da je i ovaj običaj već bio postojao u Liburniji i tijekom predrimskog razdoblja. Ranije se pokazalo da se ustroj obitelji nije znatno promijenio po dolasku Rimljana, već je ostao isti - možda tek ponešto moderniziran, pa se isto može pretpostaviti i za primjenu statusne endogamije među liburnskim višim slojevima predrimskog razdoblja.

²⁴ Budući da na natpisu nema pokazatelja da su najstarije u njemu spomenute osobe bile mrtve, može se pretpostaviti da su *Q. Octavius* i njegova žena, Liburnka *Quintia Voltisa*, morali imati barem oko 60 godina, kako bi imali kćer koja će i sama imati svoju unuku. Stoga je mladi *Sex. Octavius Celsus*, koji još nije bio obnašao ikakvih službi, mogao biti u ranim dvadesetima ili još i mlađi.

Iako gotovo sve osobe nose ime Octavius, oni nisu članovi samo jedne, već više homonimnih familija, ili možda nekoliko grana jedne te iste familije (v. genealošku shemu). Iako su *Octavii* izvorno mogli biti doseljenička familija, neki od kasnijih Oktavija možda su bili Liburni, čije se domorodačko porijeklo posve prikrilo pod čisto latinskim imenima.²⁵ Jedina nedvojbeno domorodačka osoba na ovome nadgrobnom spomeniku je *Quintia Voltisa*,²⁶ žena Kvinta Oktavija, čije se porijeklo ne može sa sigurnošću odrediti (doseljenik ili | starosjedilac). S obzirom na njihova imenovanja, par je mogao živjeti u ranom prvom stoljeću po Kristu.²⁷ Njihova djeca, koja su bila rođena vjerojatno nešto prije sredine 1. st., mogu se smatrati barem jednim dijelom Liburnima. S obzirom na uznapredovali stupanj romanizacije, kasnije se naraštaje radije treba smatrati domaćim građanima municipija u Nadinu nego Italike ili Liburne u pravom (etničkom) smislu. Ugled ove familije nastavljao je rasti, i moguće je da joj je pripadao jedan od najvećih jurista flavijevskog i trajanskog doba, član senatorskog staleža, *C. Octavius Tadius Tossianus L. Iavolenus Priscus* (cos. 86. g. po Kr.), kojemu je njegov prijatelj *Mutilius Crispinus* postavio počasni spomenik u Nadinu.²⁸

<236>

Slično nadinskim Oktavijima, čini se da je očuvanje povlastica unutar vlastite klase bilo i u pozadini još jednog braka među pripadnicima višeg sloja potvrđenoga na dva natpisa iz Zadra (*Iader*). *Trebia M. f. Procula* postavila je jedan natpis svome ocu M. Trebiju Prokulu (*CIL* 3, 2931, *Iader*), a drugi svome mužu, Q. Reciju Rufu, sinu Kvintovu (*CIL* 3, 2917 = 9985, *Iader*). Njen je otac obnašao najviše municipalne službe (*aedilis*, *duumvir*) u svom rodnom municipiju Arbi (današnji Rab na istoimenom otoku). On je bio i *sacerdos Liburniae* i kao takav imao je pravo na javnog konja (*equum publicum habens*). Njen je muž postigao viteški rang na drugačiji način: iskazavši se izvrsnom vojnom karijerom (bio je *principalis* u pretorijanskoj gardi, *primuspilus* u *Legio XII fulminata*, a carevi Vespazijan i Tit su ga počastili odličjima za njegove postupke tijekom Judejskog rata, kao i car Trajan za Dački rat), na koncu je ušao u vitešku carsku službu kao trecenarij.

²⁵ O nadinskim Oktavijima kao vodećoj obitelji u tom liburnskom municipiju, v. J. J. WILKES, 1969, 213 i d., 312, 330. Wilkes ih drži romaniziranom starosjedilačkom liburnskom obitelji (ISTO); usp. G. ALFÖLDY, 1965, 82 i d.; G. ALFÖLDY, 1969, 104-105, s. v. Octavius; ali, budući da ne postoje ikakvi čvrsti argumenti u prilog njihova starosjedilačka porijekla ili protiv njega (poput, npr., barem jedne osobe koja nosi domorodački kognomen, ili koja u svom imenovanju ističe svoj italski domus), ne može se sa sigurnošću odrediti njihova etnička pripadnost.

²⁶ Voltisa je žensko liburnsko osobno ime više puta potvrđeno na jezgrenom području Liburna (plodno područje između Zrmanje na sjeveru i Krke na jugu, u zaleđu Zadra). O imenu v. D. RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1955, 129; R. KATIČIĆ, | 1964, 25 id.; J. UNTERMANN, 1970, 13; A. KURILIĆ, 1993, 73.

²⁷ Usp. J. J. WILKES, 1969, 332.

²⁸ *CIL* 3, 9960, *Nedinum*. Za Javolena Priska, v. *PIR*², I, 14; za njegovo nadinsko porijeklo, v. J. J. WILKES, 1969, 332.

<236>

<237> Vrlo je vjerojatno da su *Raecii* starosjedilačka liburnska obitelj, možda s otoka Krka,²⁹ dok su *Trebbii* vjerojatno potomci italskih doseljenika poznatih među istaknutim familijama istoga otoka i otoka Raba.³⁰ Obje | familije bile su viteškog ranga (ali, potekle iz različitih društvenih sredina), dobro etablirane u društvu provincije Dalmacije, i koje su bračnom vezom jačale svoj povlašteni položaj. *Raecii* su se nastavili uspinjati na društvenoj ljestvici, i krajem 2. st. po Kr. ušli su u senatorski stalež.³¹

Saževši do sada rečeno, može se istaknuti da je kod pripadnika liburnskog višeg sloja dominirala jezgrena, a ne proširena obitelj. Odnosi među članovima proširene obitelji češći su nego na nadgrobnim spomenicima običnog stanovništva, ali se to ne može uzeti kao dokaz toga da su proširena obitelj i takvo domaćinstvo doista bili vrlo brojni kod pripadnika liburnskog višeg sloja, već radije ukazuju na primjenu statusne endogamije među njegovim članovima. To je omogućilo obiteljima višeg sloja jačanje njihovog vlastitog društvenog i ekonomskog položaja, ali i samoga višeg sloja. Tri liburnska nadgrobna spomenika mogu vrlo dobro ilustrirati tu praksu: spomenik više naraštaja municipalnih dužnosnika Oktavija iz Nadina, i dva spomenika iz Zadra dviju viteških familija - Recija i Trebija - koji su preko bračnoga saveza uspostavili uzajamne obiteljske veze. Iako ta tri spomenika nemaju sličnu strukturu odnosa među članovima obitelji (jer dva zadarska spomenika iskazuju svaki samo po jedan jednostavan odnos, a nadinski natpis čak sedam), osobe spomenute na njima (neovisno o njihovom etničkom porijeklu) dijele isti društveni položaj i jamačno znatno ekonomsko bogatstvo. To je pred njih postavilo slične probleme vezane uz načine očuvanja vlasništva i društvenog položaja, zbog čega su se vjerojatno okrenuli i sličnim rješenjima.

Zahvale

Želim se zahvaliti onima koji su mi pomogli sudjelovati na XI International Congress of Greek and Latin Epigraphy, bilo njihovim sugestijama bilo novčano: prof. dr. Slobodanu Čači, *A.E.I.G.L.*, i Fondation Open Institutue - Croatia. Također, želim zahvaliti prof. dr. G. Alföldyju na njegovoj inspirativnoj diskusiji.

²⁹ G. ALFÖLDY, 1965, 74 i d.; G. ALFÖLDY, 1969, 114, s. v. Raecius; J. J. WILKES, 1969, 309 i d., Recije smatra liburnskom familijom. Usp. domorodačko ime *Raecus* potvrđeno među Histrima i Liburnima (H. KRAHE, 1929, 27, s. v. Raecus, Recus; M. KRIŽMAN, 1991, 247; G. ALFÖLDY, 1969, 114, s. v. Raecus).

³⁰ G. ALFÖLDY, 1965, 74 i d.; G. ALFÖLDY, 1969, 128, s. v. Trebbius; J. J. WILKES, 1969, 309 i dalje.

³¹ *Q. Raecius Q. f. Rufus* mogao je biti djed senatora G. Recija Rufa, koji je 166. g. bio *curator aedium* u Rimu (*CIL* 6, 360, Rim), i koji je bio i patron muncipija *Arbae*, u koji je 173. g. njegov oslobođenik doveo vodu (*CIL* 3, 3116, *Arba*); usp. J. J. WILKES, 1969, 333.

Naknadne napomene i popis literature

Naknadne napomene

* str. 236, bilj. 26: Za ime Voltisa, v. od novijih radova: A. KURILIĆ, Liburnski antroponimi, *Folia onomastica croatica*, 11, Zagreb, 2002., 134-135.

* str. 236, bilj. 29: Za imena Raecus/Recus i Raecius, v. od novijih radova: A. KURILIĆ, Liburnski antroponimi, *Folia onomastica croatica*, 11, Zagreb, 2002., 132, 141-142.

Literatura

ABRAMIĆ, M. - COLNAGO, A., 1909. - Mihovil Abramić - Antun Colnago, Untersuchungen in Norddalmatien, *JÖAI*, 12, Bb. 12-112.

ALFÖLDY, G., 1961. - Geza Alföldy, Die Stellung der Frau in der Gesellschaft der Liburner, *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 9/3-4, 1961., 307-319.

ALFÖLDY, G., 1962. - Geza Alföldy, Die Gesellschaft der Urbevölkerung Dalmatiens zur Zeit der römischen Eroberung, *Acta USB*, Sectio Historica, 4, 17-26.

ALFÖLDY, G., 1963. - Geza Alföldy, Cognatio Nantania (Zur Struktur der Sippen-gesellschaft der Liburner), *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11/1-2, 1963., 81-87.

ALFÖLDY, G., 1965. - Geza Alföldy, *Bevölkerung und Gesellschaft in der römischen Provinz Dalmatien*, Budapest, 1965.

ALFÖLDY, G., 1969. - Geza Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, (Bei-träge zur Namenforschung, Neue Folge, Bh. 4), Heidelberg, 1969.

ARIÈS, Ph., 1960. – Philippe Ariès, *L'Enfant et la vie familiale sous l'ancien régime*, Paris.

BACHOFEN, J. J., 1948. – J. J. Bachofen, *Das Mutterrecht*, Basel

BATOVIĆ, Š., 1968. - Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Bribiru 1967. godine, *Diadora*, 4, 85-91.

BATOVIĆ, Š., 1968a. - Šime Batović, Istraživanje ilirskog naselja u Radovinu, *Diadora*, 4, 53-74.

BATOVIĆ, Š., 1974. – Šime Batović, Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze liburnske kulture, *Diadora*, 7, 159-245.

BATOVIĆ, Š., 1987. – Šime Batović, Ostaci nastambi željeznoga doba na našem primorju, *Arheološki radovi i rasprave*, 10, Zagreb, 1987., 39-121.

BATOVIĆ, Š., 1987a – Šime Batović, Liburnska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, 5, Sarajevo, 1987., 339-390.

BECKER, W. A. - MARQUARDT, J., 1867. - W. A. Becker - Joachim Marquardt, *Handbuch der römischen Altertümer*, Bd. V, Leipzig 1846-67.

BLÜMNER, H., 1911. - Hugo Blümner, *Die römische Privataltertümer*, München.

BRUSIĆ, Z., 1980. - Zdenko Brusić, Tehnike grobne i stambene arhitekture na nekim gradinskim naseljima južne Liburnije, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostoru*, Znanstveni kolokvij održan u Zadru od 6-8. XII 1974, Zagreb 1980.

BRUSIĆ, Z., 1988. - Zdenko Brusić, Helenistička reljefna keramika u Liburniji, *Diadora* 10, 19-63.

CAH - Cambridge Ancient History, Cambridge.

CIL III. - *Corpus inscriptionum Latinarum*, sv. III., 1873, *Supplementum* I.-II., Berolini, 1889-1902, Academia Borussiae (Ed. Th. MOMMSEN).

CLAUSS, M., 1973. - Manfred Clauss, Probleme des Lebensalterstatistiken aufgrund römischer Grabinschriften, *Chiron*, 3, 395-417.

ČAČE, S., 1979. - Slobodan Čače, Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (razdio povijesnih znanosti)*, 18(8), 43-125.

ČAČE, S., 1985. - Slobodan Čače, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*, doktorska disertacija (rukopis), Filozofski fakultet Zadar, 1985.

KATIČIĆ, R., 1964. - Radoslav Katičić, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, *Simpozium o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba* (Posebna izdanja Naučnog društva SR BiH, knj. 4, CBI, knj. 1), Sarajevo, 1964., 11-58.

KRAHE, H., 1929. - Hans Krahe, *Lexikon altillyrischer Personennamen*, Heidelberg, 1929.

KRIŽMAN, M., 1991 - Mate Križman, *Rimska imena u Istri*, Zagreb, 1991.

KURILIĆ, A., 1993. - Anamarija Kurilić, Nova monumentalna portretna stela iz rimske Liburnije, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 32(19), Zadar, 1992./93. (1993.), 61-78.

KURILIĆ, A., 1995. - Anamarija Kurilić, Obitelj u ranorimskoj Liburniji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 34(21), Zadar, 1994./95. (1995.), 47-83.

MEDINI, J., 1985. - Julijan Medini, Cognationes Salonitanae, *Godišnjak ANUBiH*, 23(21), Sarajevo, 1985., 5-44.

PAPZOGLU, F., 1967. - Fanula Papazoglu, Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti, *Simpozijum o Ilirima u antičko doba* (Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. 5, CBI, knj. 2), Sarajevo, 1967., 11-22.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1955. - Duje Rendić-Miočević, Onomastičke studije s teritorija Liburna. Prilozi ilirskoj onomastici, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 1, Zadar, 1955., 125-142.

RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D., 1960. [1989.] - Duje Rendić-Miočević, Ilirske onomastičke studije I. Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira, *Iliri i antički svijet*, Split, 1989., 769-776 (prvi put objavljeno u *Živa antika*, 10/1-2, Skopje, 1960., 163-171)

SALLER, R. P. - SHAW, B. D., 1984. - Richard P. Saller - Brent D. Shaw, Tombstones and Roman Family Relations in the Principate: Civilians, Soldiers and Slaves, *Journal of Roman Studies*, 74, 1984., 124-156.

SUIĆ, M., 1981. - Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981.

WIGHT DUFF, J., 1951. - J. Wight Duff, Ciceronian Society, *Cambridge Ancient Society*², IX, Cambridge, 1951., 773-802.

WILKES, J. J., 1969. - John J. Wilkes, *Dalmatia*, London, 1969.

IV.

KAZALO IMENA I POJMOVA

A

A. Gabinius - v. Gabinije
Aenona, 10, 26, 72
Aitica, 26
Akcij (Actium): bitka kod, 18
Akvileja - v. Aquileia
Albona, 26
Alveria, 10
Amazonke, 49
Ancona, 22
Anonim iz Ravene, 20
Ansium, 10
Anzotica, 26 i d.
Apijan, 12, 14-18, 19, 22-24, 46
Aquileia, 15, 76
Arba, 94, - v. Rab
Argyrum, 67, 76, - v. Starigrad (Paklenica)
Aristotel, 49
Arsia (flumen), 9, - v. Raša (rijeka)
Artorije Kast - v. L. Artorije Kast
Asseria, 10, 25-27; kamenoklesarske radionice, 25
August (car), 74
Augustali, 62

B

Balina glavica kod Drniša - v. Sinodij
Batonov ustanak - v. Panonsko-delmatski ustanak
Bellum Delmaticum, 18, - v. Panonsko-delmatski ustanak
Benkovac, 10
Bizantsko-gotski rat, 19-20
Boljunčica, 9
Bona Dea, 27
božanstva - v. Histri: ženska božanstva; Liburni: božanstva
Breuci, 13, 45
Bribir, 9, 13, 73-75, - v. Varvaria
brodovi, 15, 17-18, 23-24, - v. liburnae, seriliae, lembi
Bukovica, 21
Bulini, 16
Burnum, 9-10, 20, 47, 65-67, 88

C

C. Antonius - v. Gaj Antonije
C. Cosconius - v. Koskonije
C. Octavius Tadius Tossianus L. Iavolenus Priscus (*cos* - 86 - g - po Kr -) - v. Javolen Prisk
C. Sallustius Crispus - v. Salustije Krisp
C. Sempronius Tuditanus - v. Tuditan
centuria, 46
Cezar (C. Iulius Caesar), 16-18; građanski rat protiv Pompeja, 16 i d.
Ciceron, 43-44
Cina (L. Cornelius Cinna), 15
Cissa, 26
Claustra Alpium Iuliarum, 19
Cn. Papirius Carbo - v. Karbon
Cn. Pompeius - v. Pompej
cognatio, 546-48, 51, 87-88; cognatio Magnae Matris, 47, 88; cognatio Nantania, 47, 88
coh. I Liburnorum, 18
Constantianus - v. Konstancijan (Constantianus, bizantski vojskovođa)
Coreyra, 14
Corinium, 10, 26, 57, 67, 91
cuculli Liburnici, 21

Č

Čepičko jezero, 9, - v. Čepičko polje
Čepičko polje (Čepičko jezero), 26

D

Dački rat, 93
Dalmacija, 10, 19-20, 22, 38, 55-58, 65, 66, 69, 71, 76, 87-91, 94; bizantska Dalmacija, 19-20; bizantska tema, 20; društvo, 45-47; društvo - obitelj, 50, 55 i d.; pastirska populacija, 55; romanizacija, 46
Daunia, 22
decuria, 46
Delmate (Delmatae), 9, 15-18, 45, 66; ekspanzija s matičnih područja, 16
Dentheletae, 15
Dig., 46-47, 53
Dinjiška: solane, 25
Diodor Sikulski, 14
Dioklecijan (*car*), 76
Diomed: svetište, 14
Ditioni, 9
Dolabela (P. Cornelius Dolabella), 17-18
domaćinstvo, 38-39, 41-43, 49-50, 88, 94; definiranje pojma, 41-42
domus, 39, 42-44, 73-74, 93
Drač - v. Dyrrhachium
Dyrrhachium, 14

E

egzogamija, 49
Emona, 19
Epidamno, 14
equites Romani - v. vitezovi
Eutropije, 15, 23

F

familia, 39, 42-44, 92-94
familia rustica, 25
Faros - v. Pharos
Farsala (Pharsalus): bitka kod, 17
Festus, 22
Flanona, 26

G

G. Julije Etor (C. Iulius Aetor), 18
 Gabinije (A. Gabinius), 17-18
 Gaj (rimski pravnik), 69
 Gaj Antonije (C. Antonius), 17
 gens, 9, 46-48
 Gn. Tamfil Vala - v. Tamfil Vala
 Gorski kotar, 9
 Goti - v. Istočni Goti
 Grci, 14, 21-23, 27, 48-50
 gusarenje, 23; gospodarska djelatnost, 23; Liburni, 15; - v. i Liburni: gusarenje
 gynaiokratoyntai - v. γυναικοκρατούνται

H

Heia, 26-27
 heres, 37, 62-63
 Herodijan, 65
 Herodot, 49
 hijerodulija, 49
 Hili (Hyllii), 16
 Hilički (Hilejski) poluotok, 16
 Hispanija: društvo, 59
 Histri, 9, 11, 13, 15, 19, 21, 23, 27, 45, 94; gusarenje, 23; ženska božanstva, 27
 Histria, 21
 Hrvati, 20
 Hrvatsko primorje, 18
 Hvar (otok), 14

I

Iader, 10, 24, 72, 91, 93; Iadasionoi, 14; Jadasini, 17; Jadastini, 17; Jadertini, 17; jadertinski brodovi, 17;
 luka predrimskog Zadra, 24
 Iapudia, 9
 Ica, 26
 Ig kod Ljubljane, 11
 Iicus (Iuppiter Sabasius Iicus), 27
 Iliri, 11-13
 Ilirik, 11-13, 16-17, 22, 46
 Ilirsko kraljevstvo, 15, 23, 46
 imenske skupine (područja), 11-12
 interpretatio Romana, 27, 45
 Iria, 26-27; Iria Venus, 27
 Isa - v. Issa
 Issa, 14
 Iutossica, 26
 Ivoševci - v. Burnum

J

Jader - v. Iader
 Japodi, 9, 15, 18, 45
 Javolen Prisk (C. Octavius Tadius Tossianus L. Iavolenus Priscus, cos. 86. g. po Kr.), 93
 Jonsko more, 14, 22-23
 Judejski rat, 93
 jugoistočna (ilirski) imenska skupina, 11
 Julije Etor - v. G. Julije Etor
 Justinijan (bizantski car), 19; *Institutiones*, 47

K

kamenoklesarske radionice, 25
 kamenolomi, 25
 Karbon (Cn. Papirius Carbo), 15
 Karin, 20, - v. Corinium
 Kelti, 11, 13
 keltska imenska skupina, 11
 Kistanje - v. Burnum
 Klaudije Ptolomej, 9
 Konstancijan (Constantianus, bizantski vojskovođa), 19-20
 Korkira - v. Coreyra
 Kornificije (Q. Cornificius), 17
 Koskonije (C. Cosconius), 15-16
 Krf, 14, - v. i. Corcyra
 Krk (otok), 16-17, 94; bitka kod: 17
 Krka (rijeka), 9, 11, 14-16, 20, 87, 93, - v. i. Titius (flumen)
 kuće, 25, 41, 43, 51, 73-75, 77
 Kvadi (germanski narod), 19
 Kvarner, 9, 17

L

L. Artorije Kast (L. Artorius Castus), 19
 L. Cornelius Cinna - v. Cina
 L. Cornelius Sulla - v. Sula
 L. Minucius Basilus - v. Minucije Bazil
 L. Tarije Ruf (L. Tarius Rufus), 18
 Lastovo (otok): liburnski otok, 22
 Latra, 26-27; svetište, 26
 Lavdara (otok): proizvodnja vapna, 25
 lembi, 24
 liburnae (naves), 16, 24
LIBURNI, *passim*, 7, 9, 11, 12, 14, 15-16, 18, 22-25, 27, 29, 45, 46, 48-50, 58-59, 62, 65, 67, 73, 76, 87-88, 93-94;
 antroponimija, 11-13, 28, 45, 48, 51, 63, 93;
 božanstva, 28, - v. i. Liburni: muška božanstva; Liburni: ženska božanstva;
 brodovi, 15, 17-18, 23-24;
 društvo, *passim*, 12, 26-29, 44-49, 54, 58, 75-77, 87-88, 90-92, 94;
 društvo - historijat istraživanja, 44 i d.;
 društvo - matrijarhat, 27, 49-50, 59;
 društvo - matrilinearnost, 47, 50-51, 90-91;
 društvo - obitelj, 28-29, **37 i d.**, 48 i d., 55 i d., 62 i d., 73 i d., 77 i d., 87 i d.;
 društvo - pastirska populacija, 50;
 društvo - položaj žena, 48, 50, 77;
 društvo - pomorci, 22, 50;
 društvo - pripisivanje djece očevima, 49;
 društvo - seksualna sloboda žena, 49-50, 87;
 društvo - socijalna promocija, 18;
 društvo - uloga žena, 27, 49, 58;
 društvo - ustroj roda, 48;
 društvo - vladavina žena, 27, 48-49, 87;
 ekspanzija s matičnih područja (- v. i. talasokracija), 16;
 etnogeneza, 11;
 gospodarstvo, 21 i d.;
 gospodarstvo - brodogradilišta i brodogradnja, 24;
 gospodarstvo - eksploatacija kamena, 25;
 gospodarstvo - kamenolomi, 25;
 gospodarstvo - pomorstvo, 21-24;
 gospodarstvo - proizvodnja vapna, 25;
 gospodarstvo - solane, 24-25;
 gospodarstvo - stočarstvo, 21, 23; gospodarstvo - stočarstvo (vuna), 21;
 gospodarstvo - šumarstvo (drvena građa), 24;
 gospodarstvo - trgovina, 24;

gospodarstvo - zemljoradnja, 21, 25-26;
 gusarenje, 15, 18, 23;
 međašni sporovi, 10;
 muška božanstva, 27-28;
 na zapadnoj obali Jadrana, 22, 24;
 nošnja, 28;
 običaji, 11, 26, 28, 49, 77, 92;
 porijeklo od Amazonki, 49;
 rimski saveznici, 15-16, 18;
 romanizacija, 11-12, 44, 92-93;
 statusna endogamija, 28, 48, 63, 77, 91-92, 94;
 sukobi s Delmatima, 18;
 sukobi s Grcima, 14;
 sukobi s Histrima, 18-19;
 sukobi s Japodima, 18;
 sukobi s Rimljanima, 15;
 talasokracija, 14, 23;
 ženska božanstva, 26-27
 Liburnija, 16, 17, 20, 21, 23, 24, 27, 32, 105;
 baza za rimske vojne pohode, 16, 17;
 bizantska Liburnija, 21;
 grubo sukno iz Liburnije, 23;
 istočnogotska vlast, 21;
 kuće, 42, - v. još domus i kuće;
 liburnski ogrtači (cuculli Liburnici), 23;
 nekropole, 42, - v. još i nekropole;
 pod bizantskom vlašću, 22;
 provincija Liburnia (gotska), 22;
 vježbalište za rimsku vojsku, 16;
 zaštita Italije, 21
 liburnski cipusi, 31
 Livije (T. Livius), 16, 25, 26
 Lopsica, 9
 luke, 26

Lj

Ljubljana - v. Emona

M

M. Octavius - v. Oktavije
 M. Terentius Varro - v. Varon
 M. Trebius Proculus, 105
 Markomani (germanski narod), 21
 matrijarhat - v. Liburni: društvo - matrijarhat; Liburni: društvo - vladavina žena; Hispanija: društvo
 matrilinearni rod - v. Liburni: društvo - matrilinearnost; Hispanija: društvo
 Mezeji, 13
 Minucije Bazil (L. Minucius Basilus), 18
 monumentalne portretne stele, 31
 municipalni magistrati, 70, 100, 103, 104, 105
 Mutilius Crispinus, 105

N

Nadin, 20, 29, 71, 83, 102, 103, 104, 105, 106, - v. Nedinum
 Naulok (Naulochus): bitka kod, 20
 Nedinum, 10, 29, 76, 101, 105
 nekropole, 26, 42, 80, 83, 84, 85, 100
 Nikola iz Damaska, 56
 Nin, 22, 30, 80, 82, 84, 100, - v. Aenona; solane, 27
 Novilara: stela iz Novilare, 26

O

obitelj, 44, - v. Liburni: društvo - obitelj; Rimljani: društvo - obitelj, - v. Liburni: društvo - obitelj;
definiranje pojma, 46; historijat istraživanja obitelji, 45
Octavii, 104, 105
Octavii iz Nadina, 71, 102, 104, 105, 106
Oktavijan (budući car August), 16, 19, 20, 26, - v. i August (car)
Oktavije (M. Octavius), 18, 19
Orozije, 25
Ortopla, 9
Ortoplina, 10, 22, - v. Ortopla

P

P - Cornelius Dolabella - v. Dolabela
Paeligni, 24
Pag: solane, 27
Palagruža, 24
Panoni, 13
panonska imenska skupina, 11
Panonsko-delmatski ustanak, 15, 20
Parentini, 10
patrilinarni rod, 54
patrilinarnost, 49, 51, 55
Paulus, 53
Pharos, 15; liburnski otok, 24
Picenum, 24
Plinije Stariji, 9, 16, 17, 20, 23, 24
Plomin, 29, - v. Flanona
Podgorje, 9
Podgrađe - v. Asseria
podvelebitska obala (primorje), 10, 20
Polibije, 25
Pompej (Cn. Pompeius), 18, 19; građanski rat protiv Cezara, 18
praetentura Italiae et Alpium, 21
princeps, principes, 52
Promona, 17, 18, 19, 20
provincia Liburnia, 21
provincija Dalmacija, 21
Prvi rimsko-histarski rat, 25
Prvi rimsko-ilirski rat, 25
Pseudo-Skilak, 12, 55, 57, 98
Pseudo-Skimno, 12, 17
Pula, 29

Q

Q - Cornificius, 19, - v. Kornificije
Q - Raecius Rufus, 105

R

Rab - v. Arba
Raecii, 72, 105, 106
Raša (rijeka), 9, 97, - v. Arsia (flumen)
Ravni kotari, 10, 22, 23, 28
regulus, 52
rex, 52
Rijeka - v. Tarsatica
Rimljani, 30; društvo, 42; društvo - obitelj, 42, 43, 44, 48, 50, - v. domus, - v. familia; položaj žene, 42;
vojska, 73, 105
romanizacija, 50, - v. Liburni: romanizacija; Dalmacija: romanizacija
Rt Ploča kod Rogoznice: Diomedovo svetište, 15
rustična familija - v. familia rustica

S

sacerdos, 54
 sacerdos Liburniae, 105
 Salona, 16, 18, 19, 21, 29, 64, 77, 79, 84, 98, 102, - v. Solin; istočnogotska opsada, 22; luka, 22
 Salustije Krisp (C. Sallustius Crispus), 18
 Scardona, 10, 21, 29; bitka kod, 22
 senatori, 100, 103, 105, 106
 Senia, 24
 Senigallia, 24
 Sentona, 29, 30
 Senj - v. Senia
 Septimije Sever (car), 73
 seriliae, 26
 Servije, 56
 Sidrona, 10
 Silvanus, 31
 singeneia - v. συγγένεα
 Sinodij (Synodium), 18, 19
 Sinotium - v. Synodium
 sjevernojadranska imenska skupina, 11, 12, 13, 14
 Skimno iz Hija, 24
 Skordisci, 13
 Skradin - v. Scardona
 solane, 27
 Solin - v. Salona
 Soline na Pašmanu: solane, 27
 srednjodalmatinska imenska skupina, 11
 Stari Grad na o. Hvaru, 15, - v. Pharos
 Starigrad (Paklenica) - v. Argyruntum
 statusna endogamija - v. Liburni: statusna endogamija
 stele - v. monumentalne portretne stele
 Stinica kod Jablanca - v. Ortopla
 Stjepan Bizantinac, 24
 Strabon, 14, 15, 20, 24, 67
 Sula (L. Cornelius Sulla), 16
 Sv. Juraj južno od Senja - v. Lopsica
 Synodium - v. Sinodij

Š

Školj Veliki kod Pakoštana: antička luka, 26

T

T. Livius - v. Livije
 Tamfil Vala (Cn. Baebius Tamphilus Vala), 74
 Taranucus (Iuppiter Taranucus), 30
 Tarije Ruf - v. L. Tarije Ruf
 Tarsatica, 21
 Taurida (Tauris), 18
 Tauris (insula) - v. Taurida
 Taurisci, 13, 16
 Tedanius (flumen), 9, - v. Telavius (flumen)
 Telavius (flumen), 9, - v. Tedanius (flumen)
 Teopomp, 24
 Tiberije (car), 20
 Tit (car), 72, 105
 Titius (flumen), 9, - v. Krka (rijeka)
 Trajan (car), 72, 105
 Trebia M. f. Procula, 105
 Trebii, 72, 105
 trecenarij, 72, 105

Truentum, 24
Truentus (flumen), 24
Tuditan (C. Sempronius Tuditanus), 16
Tukidid, 25

U

Učka, 9
Uligisal (istočnogotski vojskovođa), 21
Ulpijan, 49, 60, 61
Una (rijeka), 10

V

Vala - v. Tamfil Vala
vapnenice, 27
Varon (M. Terentius Varro), 17, 57
Varvaria, 10, 53
Velebit (planina), 9, 20, 22, 84
Veneti, 12, 13
Vespazijan (car), 72, 105
villae rusticae, 28
villicus, villica, 28
vitezovi, 70, 72, 100, 105
Vlašići: solane, 27
vojska - v. Rimljani: vojska
Volsimus Lucullus, 24

Z

Zadar, 15, 19, 22, 26, 29, 72, 80, 81, 82, 84, 100, 104, 105, 106, - v. Iader
Zrmanja (rijeka), 10, 104

Ž

žene: položaj žena u društvu, 42, 55, 56; uloga žene u društvu, 30; uloga žene u grčkom polisuu, 56
životna dob, 65
Žrnovnica (rijeka), 9 - v. Telavius (flumen); Tedanius (flumen)

Γ

γυναικοκρατοῦνται, 57, 98

Σ

συγγένεια, 53

Zabilješke

Zabilješke

Zabilješke

Zabilješke

Zabilješke

Zabilješke